

EESTI KIRJANDUS

SISU:

R. PÖLDMAE: Herrnhuutlikud elulookirjeldused.

J. KURFELDT-HANKO: Nõiamärkidest.

M. PUKITS: Läti jutt L. Koidula paberites.

M. SILLAOTS: A. Kallas — Hundimõrsja.

O. A. WEBERMANN: Liber saecularis.

Kogudem teateid dr. Jakob Hurda kohta!

Üleskutse kirjandusloolise pildimaterjali registreerimiseks.

Eesti raamatute üldnimestik 1937. a. alates. 13. poogen.

№ 9

23. september

1938

EESTI KIRJANDUSE SELTSI VÄLJAANNE

KUUKIRI

EESTI KIRJANDUS

1938 ASUTATUD 1906. XXXII

Ilmub iga kuu lõpul, piltidega.

Tegev ja vastutav toimetaja D. PALGI.

Toimetus:

P. ARISTE (rahvalaule), H. KRUUS (ajalugu), F. LINNUS (rahvateadus), A. SAARESTE (keel), FR. TUGLAS (kirjandus).

Käskkirjade tagasisaatmiseks lisatagu postmargid ligi. Avaldatud käskkirjad hoitakse alal ainult sellekohasel soovil. Toimetus jätab enesele õiguse avaldada käskkirju lühendatud kujul.

Toimetus ja talitus: Eesti Kirjanduse Seltsi büroos, Aia 19, Tartus, telefon 6-01, avatud argipäevil kella 9—15.

Tellimishind: aastas 5 kr., poolaastas 2 kr. 50 s., veerandaastas 1 kr. 25 s., üksiknumber 50 senti. Aastakäik umb. 800 lk.

Tellimisi võtavad vastu talitus, kõik postiasutised, raamatukauplused ja Eesti Kirjanduse Seltsi usaldusmehed.

Postil kaotsiläänud numbrid saadetakse hinnata uuesti ainult siis, kui sellest on teatatud talitusele hiljemalt kuu aega pärast numbril korrapäraselt ilmumisaega.

Üksiknumbrid on müügil järgmistes raamatukauplustes:

Tartus: Eesti Kirjanduse Seltsi Büroo, Aia 19, tel. 6-01.

Akadeemiline Kooperatiiv, Ülikooli 15, tel. 63.

„Noor-Eesti“ k/ü, Rüütli 11.

K/ü. „Postimees“, Suurturg 16, tel. 2-50.

O/ü. J. G. Krüger, Rüütli 11, tel. 7-60.

„Pressa“, ajakirjanduse keskladu, Rüütli 11, tel. 9-58.

Tallinnas: Tallinna Eesti Kirjastus-Ühisus, Pikk 2, tel. (20)4-49.

Suur-Karja 23, t. (2)15-31.

K/ü. „Rahvapäevik“, Jaani 6, tel. (20)6-66.

Harju 48, tel. (2)24-49.

A. Keisermann, Kinga 5, tel. (2)14-51.

Narvas: „Pressa“, ajakirjanduse keskladu, Hermannini 11.

Viljandis: „Pressa“, ajakirjanduse keskladu, Tartu 3.

Kuulutused teksti järel: lehekülg 30 kr., pool lehekülg 15 kr., veerand lehekülg 8 kr.

Varemad aastakäigud. Aastakäigud I—XII (1906—1917) on müügil otsas. Saada on aastakäike XIII—XVIII (1918/19—1924) hinnaga à 3 kr. 60 s., XIX—XXIII (1925—1929) hinnaga à 5 kr. ja XXIV—XXIX (1930—1935) hinnaga à 6 kr., nahkköites 2 kr. kallim.

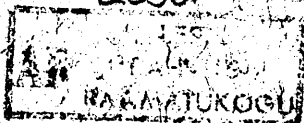
Mõningaid üksiknumbreid on saada alates 1907. aastast hinnaga 50 senti number.

Tellige raamatuid Eesti Kirjanduse Seltsilt! Saatke oma aadress nimestikkude ja tutvustajate saamiseks. Raamatukogude varustamine kõigi raamatutega. Raamatute köitmine. Nõudke tingimusi!

EESTI KIRJANDUSE SELTS

Aia 19, Tartu, tel. 6-01, posti jooksev arve 20-36.

Ar 938 P
Eesti

EESTI KIRJANDUS

EESTI KIRJANDUSE SELTSI KUUKIRI

TARTUS

SEPTEMBER 1938

NR. 9

HERRNHUUTLIKUD ELULOOKIRJELDUSED.

1.

Eesti memuaarkirjandus on alles äsja leidnud süstemaatilist käsitlemist ja hindamist ajaloo ning muude teadusalade abimaterjalina ¹⁾. See antiikajast põlvnev liik on meie keelealale jõudnud alles käesoleval sajandil ja õitsema hakanud iseseisvusaastail, kui mitte arvestada mõningaid juhuslikke eelkäijaid varasemaist sajandeist, mis on seisnud üksinda ega ole suutnud avaldada pidevat mõju.

Kuid meil on võimalik teatavat memuaarkirjanduse algelist eelastet leida juba XVIII sajandi lõpust ja XIX sajandi algupoollest, mil see täitis küllalt tähtsat ülesannet selleaegse eestlase vähenõudlikus haridusringis. Need on herrnhuutlikud elulookirjeldused, mis moodustasid ühe tähtsama osa vennastekoguduse kirjanduseharrastuste süsteemis. Kahjuks on neid dokumente seni vähe arvestatud, mistõttu on kaotsi läinud palju olulist tõendusmaterjali. Meie kultuuri- ja kirjandusloouurijaist on küsimust puudutanud ainult Hindrik Prants ²⁾, kellel jätkus selleks veel isiklike mälestusi ja perekondlike pärimusteateid, mille abil ta on üsna õieti suutnud iseloomustada seda haruldast kirjanduslikku nähtust. Käesolev kirjutis püüab küsimusele anda üksikasjalisemat sisu, kuivõrd see võimaldub laialdasema, siiski mitte küllaldase materjali kasutamisega.

Herrnhuutliku elulookirjelduse omapärane žanr on algupäralt ja levingult rahvusvaheline nähtus. 1720-ndail aastail tekkinud ja mõne aastakümnega maailma riike vallutanud herrhutismi edu olenes suurel määral ka elavast propagandast ja mõjurikkast usulisest kirjandusest. Liikumise rajaja ja ideo-

---

1) A. Palm, Tähelepanekuid eesti memuaarkirjanduse arengust ja laadist. Eesti Kirjandus 1938, lk. 296—306 ja 319—333.

2) Teoses „Minu elukäik“. Tartu, 1937.

loog, krahv Zinzendorf, oli ise osav sulemees, samuti paljud tema abilised ja järglased. Kodu- ja välismaiste usuvendadega peeti tihedat kirjalikku kontakti³⁾ ning seesuguseid usulisi kirjaläkitisi loeti ette avalikel palvekoosolekuil⁴⁾. Neid kirju koguti, redigeeriti, paljundati käsitsi ja tehti kättesaadavaks kõigile kogudustele. Nõnda suudeti vastastikku informeerida eri maade kogudusi ja kõikjal läbi viia ühtlast „generaalset joont“. Kirjelduste laad pidi olema loomulik, ilma liialduste ja kunstlikkusest, nii et lugemine oleks tundunud vaba kõnelemisena⁵⁾.

Kuid varakult hakati kogudustele saatma ka materjali juhtivate tegelaste isikuist. Seda alustas jällegi Zinzendorf, kes koostas kirjeldusi enda noorusest, kasvatuses, olevikueast jne. Sellest kujunes varsti omalaadne autobiograafia vorm, mille raamid on oma eluloosündmused fikseerinud väga paljud tähtsad ja tähtsuseta herrnhuutlased. Ka elulugusid paljundati, saadeti kogudustesse ja loeti palvetundidel lahkunu mälestuseks. Need pidid kuulajais kinnitama herrnhuutlikku erimeelsust ja õhutama ennastsalgavaile usutegudele. Sellisel teel on kujunenud ka eestikeelsed elulookirjeldused.

Meie rahvakeele alale jõudnud herrnhuutlik elulookirjandus on kolme liiki: 1) tõkelised elulood puht-välismaistest tegelastest, 2) tõlgitud elulood sellistest välismaalastest, kes on olnud meie maaga seotud, ja 3) eestlaste elulood, mis on kirjutatud eesti keeles. Muidugi huvitab meid eeskätt viimane liik, kuid selle lähemaks mõistmiseks ei pääse mööda ka eelmiste vaatlemisest.

Kõige rohkem on meil liikvel olnud puht-välismaalaste elulugusid. Praegu on neid säilinud ligi kolmkümmend⁶⁾ ja nende algus näib ulatuvat juba XVIII sajandisse. Sisulise külje vaatlemisel pole mõtet peatuda üksikasjade juures, sest need kõnele-

---

3) O. Uttendörfer u. W. E. Schmidt, Die Brüder. Gnadau u. Herrnhut, 1922, lk. 35.

4) O. Uttendörfer, Zinzendorfs Gedanken über den Gottesdienst. Herrnhut, 1931, lk. 37.

5) Sealsamas, lk. 39.

6) Eesti Kultuuriloolise Arhiivi vennastekoguduse erikogus (ERM, Vennastekogudus) leidub selliseid elulugusid järgnevaist isikuist: J. Antess, Joh. G. Arnold, Baumeister, J. S. Bork, H. Ph. Hammerich, Jaakson, Otilia M. A. Löben, Chr. Meijer, Joh. F. Oberlin, Fr. Reihel, Risler, Anna E. Räbel, Chr. F. Räbel, Th. S. Schumann, Strömberg, Amalia v. Wilster, Wortington, T. Wriedrike. Allakirjutanu kogus: Klave, H. Lowder, Th. More, A. Schiep, N. J. Stanager. Võimalik, et mitmed nimed on algkujust muudetud korduvate ümberkirjutamistega, nagu seda on näha ees- ja kohanimede õigekeelsusest.

vad olevikule vähetähtsaist isikuist ja ammu ununenud sündmustest. Iseloomustamist väärivad ainult tüüpilisemad üldjooned, et mõista nende žanrilist mõju algupäraste elulugude tekkimisel ja saada ettekujutust selleaegse talupoja lugemismaterjalist, millena need oluliselt figureerisid.

Herrnhuutlikud usumehed hakkasid oma elulugu kirjutama tavaliselt vanemas eas ja selgitasid siis kokkuvõtlikult oma tööd, hinnates seda peamiselt usuelu seisukohalt. Vähem pandi rõhku väliste elusündmuste vaatlemisele. Peatuti eeskätt neil momentidel, mis on olnud tähtsad isikliku usuelu arenemisele: kasvatus, ümbruskonna mõju, leeriskäimine, suured eeskujud, murrangud siseelus, usuline ärkamine, liitumine kogudusega, tegevus usukuulutamisel, kokkupuuted tähtsate tegelastega, kahtlevad momendid, isegi langused, uued võidusaamised iseendast ja lõplik kindlaksjäämine herrnhuutlikus õpetuses. Eluloo lõpus kirjeldavad sugulased või sõbrad asjaosalise rahulikku suremist, hindavad ta isiku üldist väärtust ja viitavad loodetavale õndsakssaamisele. Iga eluloo lõpus leidub ka iseloomustav vanuse arvestus kuude ja päevade täpsusega. Kohati on teksti põimitud ka väljavõtteid päevaamatuist. Mõnel juhul on isiklik üleskirjutamine katkenud ja seda on jätkanud teised. Need on üldjoontes abstraktsed, usulisi elamusi harutlevad traktaadid, millel puudub sisuline värskus ja isikupärasus. Kuid pikkade hingeõndsuse probleemide kõrval leidub siiski ka individuaalset sündmuste kirjeldamist ja olude iseloomustamist, mis tõstab need elulood ka kultuuri- ja kirjandusloo uurimise objektiks.

Läbi elu kestvad enesepiiramised ja kõrvalehoidumised elu normaalsest voolust algasid tavaliselt juba lapsepõlves. Kiusatuste eest üksindusse põgenevad usufanaatikud pidid palju kannatama teiste naeru ja pilkamist. Kuid tagakiusajaile vastati tavaliselt passiivse vastupanuga. Siiski ei puudu elulugudes ka elavamad sündmused, osalt isegi seikluslikud ja eksootilised episoodid. Herrnhuutlik lihtmeeski võis tõusta juhtivaks usukuulutajaks, pääseda kõrgemaisse seltskonnaringidesse või rännata misjonärina kaugeile, ennetundmatuile maadele. Neid muudatusi kirjeldatakse vahel üsnagi elavalt ja kaasakiskuvalt. Võõrais paikades metsikuil ajajärkudel ümber liikudes langesid usumehed tihti röövlite ja metsrahvaste kätte ning võitlesid tormide ja muude loodusjõududega. Kuid visa teotahtega võitsid nad enamasti oma vastased, pöörasid paganaid ristiusku, õpetasid neid töös ja tarkuses ning tõid paljudel juhtudel õnne ja edu pimedamaisse tagamaadesse. Teatavasti olid herrnhuutlased

paganamisjoni alustajad ja saavutasid sellega suuri tulemusi. Neis osades sisaldavad elulood palju õpetlikkust, võisid aga sobida lugemiseks ka ainult põnevuslugudena, mis kandsid lugeja fantaasiat kaugeile maadele ja võõraisse oludesse. See on aluse pannud ka pärastisele rikkalikule misjonikirjandusele eesti keeles, mis on alati oma mitmekülgse sisuga rahuldanud rohkem kui ainult usulisi tarbehuve.

Kuid koduselgi usutööl ei puudunud oma põnevusmomendid. Vennastekogudus oli ju *ecclesia militans*, võitlev kirik, kes tungis teistele peale ja pidi kannatama ka vastulööke. Kokkupõrked teiste ususuundadega, tagakiusamised riikliku võimu poolt, tegevusekeelud, maalt väljasaatmised, vangistused, põgenemised, „põrandaalused“ aastad, uued tõusud ja vallutused — need annavad elulookirjeldustes lausa dramaatilisi teemasid.

Kirjeldatakse ka sotsiaalset miljööd, mis ümbritses herrnhuutlikku misjonitööd: vaese rahva elumured, laste hooldamatus, piinavad haigused, ühiskondlikud kontrastid jne. leiavad üsnagi realistlikku pildistamist. Tuntakse nende hädade ühiskondlikke põhjusi, kuid parandavate retseptide asemel lepitakse *status quo*'ga: mida vaesem, seda usklikum, mida murelikum elu, seda enam jumalasõna suus ja südames! Siiski rõhutatakse ka isikliku töö tähtsust ja soovitatakse voluntaarset endaabistamist, sest herrnhuutlikule elutäiusele oli tähtsaks aluseks kodanlik heaolu ja perekondlik õnn. Elulugudeski kajastub rohkesti tööd ja edasirühkimist. Usklike lapsed käivad hoolikalt koolis, õpivad ameteid ja jõuavad pärastises elus sagedasti keskmisest paremale järjele. See põline töö- ja haridusesõbralikkus on olnud mitmeti eeskujuks ka eesti talupojale.

Elulookirjeldustes nõutud keeleline ja stiililine selgus on tõlkelisel ülekandmisel muidugi suuresti vähenenud, sest tõlkijaiks on olnud enamasti muulastest herrnhuutlased. Mõnest tekstist on isegi raske aru saada. Eriti on raskusi valmistanud mitmesuguste oskussõnade ülekandmine, sest elulugudes esines mõisteid väga erinevalt aladelt, mille väljendamiseks eesti keel polnud veel küllalt paindlik. Nõnda esinevad tekstides keelelised kurioosumid: „klembnäri tööd tegema“, „Kupver Schmidti töö“ (hiljem parandatud: „vasksepa töö“), „halbinsel Lijsteri“ (parandatud: „Lijsteri neemis“) jne. Parema keelega on uuemad elulood, ka on vanemaid hiljem parandatud, nagu nähtub esitatud näiteistki. Üldiselt aga on siin ja muuski herrnhuutlikus kirjanduses taoteldud väljenduslaadi rahvapärasust, isegi kodusemat murdekeelt, ja tõlkijail on sagedasti olnud elavat vaistu

rahvakeele jäljendamiseks. Toeks on olnud ka vanem vaimulik kirjandus, eriti lõuna-eesti-murdeline, sest vennastekoguduse kirjanduseharrastused toimusid kõige elavamalt Lõuna-Eesti alal.

2.

Võõraid sündmusi ja isikuid kirjeldavate elulugude kõrval leidub rohkesti ka sääraseid, milles puudutatakse meie oma maa olusid. Herrnhuutlased pidasid Baltimaid töörasekuste poolest peaaegu võrdseiks ehtsate paganamaadega ja läkitasid siia suures arvul ning enamasti paremate võimetega usukuulutajaid, kelle tegevus kajastub ka elulookirjeldustes. Suurem osa sellistest elulugudest on ilmunud herrnhuutlikus ajakirjas „Nachrichten aus der Brüdergemeine“, aga võib arvata, et need on kunagi liikunud meie maal ka eestikeelsete käsikirjadena, kuna need olid sisuliselt hoopis lähemal siinseile lugejaile. Mõned on säilinud ka eestikeelses redaktsioonis.

Sääraseid elulugusid on praegu teada jällegi ligi kolmkümmend. Neist väärivad mõned eraldi nimetamist. Jakob Marrasch'i (1721—1792) eluloo on koostanud Saaremaa mõisnik G. v. Ekesparre, õieti jätkanud tema enda alustatud tööd⁷⁾. M. kutsuti a. 1747 Kullamaale Maidla mõisa koduõpetajaks, kus alustas ühtlasi laialipaisatud herrnhuutlaste organiseerimist. A. 1751 ta sai Reigi praosti Glanströmi laste õpetajaks ja a. 1766 ametlikuks vennastekoguduse diakoniks Saaremaal. Ta suutis saartel ja Läänemaal äratada vennastekogudusele elavat poolehoidu, mis kestis kaua. Ta koostas ja avaldas trükis esimese suurema eestikeelse vennastekoguduse lauluraamatu, mis ilmus a. 1791 Riias. Tema elulugu kirjeldab ennastsalgavat usutööd ja valgustab eriti pastorite ja mõisnike pooltavat suhtumist vennastekogudusse. Tema abikaasa Maria Elisabethi elulugu⁸⁾ selgitab mitmeti talupoegade usalduslikku suhet herrnhuutlike usukuulutajatega.

Tähtsaima Baltimailt põlvneva herrnhuutlase, Urvaste pastori poja Johann Christian Q u a n d t'i (1733—1822) elulugu⁹⁾ kirjeldab isiklike mälestuste alusel suurt ärkamisliikumist Urvastes 1740-ndate aastate ümber, millal hävitati muu seas roh-

7) Biographie des Bruders Marrasch (käsikiri end. Saaremaa konsistoriumi arhiivis), eestikeelselt trükitis ilmunud: Jakob Marrash'i elukäik..., ümber pannud C. F. J. Tallinnas, 1894. Vrd. ka „Eesti biograafilise leksikon“, lk. 303.

8) Ilm. ajak. „Nachrichten aus d. Brüdergem.“ 1820, lk. 534—552.

9) Ilm. sealsamas 1851, lk. 432—457, eestikeelne tõlge allakirjutanu käes.

kesti talupoegade paganlikke ohvripaiku. Ta töötas eluaja Saksamaal ja tõusis herrnhuutlaste keskjuhatuse liikmeks. Vanemas eas külastas ta Baltimaid ja andis trüki välja lõuna-eesi-murdelise laulu- ja liturgiaraamatu.

Lätikeelse herrnhuutliku laulu- ja liturgiaraamatu väljaandja Johann Peter Hesse (1718—1785) elulugu¹⁰⁾ selgitab mitmeti herrnhuutlaste tegevust Baltimail pärast keelukorraldust a. 1743. Lätikeelse kirjanduse soetaja Georg Heinrich Loskie'i elulugu on säilinud eestikeelsena¹¹⁾. Põnevaid võitlusi ametivõimudega 1740-ndail aastail kirjeldab seiklusterikas Georg Pilder'i (1716—1793) elulugu¹²⁾. Hiljem on tema tegevust püüdnud keegi eestlane valgustada rahvatraditsiooni andmeil, kuid saadud „elukäik“¹³⁾ on pigem rahvaluuleline prohvetilugu, millel on veidi sarnasust rahvamälestustega Läänemaa prohvetist Järve-Jaanist.

Viletsa kirjaoskusega koostatud, aga huvitava sisuga on Lõuna-Eesti diakoni Foerster'i abikaasa Eleonora (1753—1823) eestikeelne elulugu¹⁴⁾, mis kirjeldab eriti herrnhuutlaste tegevuse raskusi XVIII sajandi lõpul. Selle abielupaari tegevust jätkasid a. 1825 alates üle kolmekümne aasta Marcus Heinrich (1792—1861) ja Erdmuth Margarethe Windekilde, kes on oma tegevust selgitanud ka elulookirjeldustes¹⁵⁾. M. H. W. on tegev olnud ka eestikeelse kirjanduse väljaandmisel, muu seas trükki toimetanud esimese karskussisulise teose eesti keeles¹⁶⁾.

Peale mainitud herrnhuutlaste on mitmed teisedki oma elulugudes puudutanud meie maa olusid, aga vähemal määral, kuna nad on kohal viibinud lühemat aega¹⁷⁾.

Esimeses järjekorras on niisugused elulood väärtuslikud allikad herrnhuutliku liikumise kohta Baltimail. Need täpsustavad mitmeid tuntud fakte, annavad aga ka uusi andmeid, eriti keeluperioodi kohta, millest puuduvad peaaegu üldse muud teated. Sellest küljest on elulugusid viimasel ajal hindama hakatud

10) Nachr. a. d. Brüdergem. 1861, lk. 441—452.

11) EKIA, korraldamata osas.

12) Nachr. a. d. Brüdergem. 1852, lk. 216—231.

13) EKIA, ERM, Vennastekogudus 29:3.

14) EKIA, ERM, Vennastekogudus 28:7.

15) Nachr. a. d. Brüdergem. 1861, lk. 853—866, ja 1863, lk. 692—697.

16) R. Põldmäe, Eesti vennastekoguduse võitlusest rahva joomapahega. Eesti Kirjandus 1938, lk. 281—293.

17) Ilmunud ajakirjas „Nachr. a. d. Brüdergem.“: Bechler, Louise A. Bourquin, Friedrike S. Ewald, Joh. F. Franke, Freitag, Z. Hirschel, Kunz, Ph. F. Chr. Luther, Ruhbusch, Seldenschlo, J. G. Weber; teoses „Die Brüder“ J. G. Fritsche; „Kristlikus Perekonna lehes“ 1912 J. Kersten; EKIA-s ja allakirjutanul käsikirjadena: Maria M. Baranov, A. Grasmann, Klave, F. S. Schulenberg.

ka teistel põhjamaadel¹⁸⁾. Nõnda kõneldakse elulugudes herrnhuutliku liikumise hoogsast algusest Baltimail ja rahva massilisest pöördumisest uue õpetuse poole. Vabatahtlikult hävitati oma ohvripaiku ja loobuti endistest halbadest eluviisidest, eriti vargusest, nii et varastatud kraami toodud mõisadesse koormate kaupa tagasi (Fritsche eluloos).

Tegevuse keelule a. 1743 järgnesid rasked allasurumiste ajad, mis kajastuvad paljudes elulugudes. Kaebealusel viidi Venemaale vangi ja hoiti kinni aastate viisi. Kuid tegevust jätkati raskustest hoolimata. Mõni fanaatik võitles ametivõimude vastu pooleldi jõuga (G. Pilder) ja saavutas enamasti edu. Just elulood selgitavad, kuidas paljud usukuulutajad jäid keeluajal salaja kohale mõne mõisniku või pastori majasse, ja neile läkitati veel uusi abilisi. Mõisnike ja pastorete toetusel töötas pidevalt J. Marrasch, samuti läkitati J. Hesse a. 1754 looma laiailipillatud kogudustesse suuremat korda. XVIII saj. lõpul tegutses eriti agaralt J. Foerster, kes raskustest hoolimata võitis palju poolehoidjaid, organiseeris uusi kogudusi ja asutas palvemaju. Tedagi abistasid mitmed mõisnikud ja pastoriid. Väljastpoolt tulevaile usumeestele võimaldasid mõisnikud tegevust käsitöölisena, ametnikena või koduõpetajaina. Mitmed mõisnikud saatsid oma lapsed õppima Saksamaale herrnhuutlikesse õppeasutistesse ja andsid lastele sagedasti kaasa kohalikud herrnhuutlased (näit. Foerster ja Luther).

Soodustustest hoolimata kannatasid välismaised herrnhuutlased väga suuri raskusi. Koguduste organiseerimine nõudis hiiglapingutusi, kuid jättis leivata, mida pidi hankima muul teel, tavaliselt käsitööga. Marraschid elasid algul suures vaesuses ja lausa sügavas metsas. Tähtsa usumehe Loskieli küllatulekul kogunes nende majasse nii palju talurahvast, et lahke perenaine oli suures mures toitlustamise pärast. Juhuslikult oli kellelgi eestlasel hobuse jaoks kaarte asemel kaasa võetud tangu, millest Marraschi naine keetis tubli söögi ja rahva head isu nähes tänas Jumalat saadetud abi eest.

Toidupuudust ja halbu korteriolusid kurdavad mitmed teisedki (Foerster, Windekilde). J. Marrasch pidi vanas eas tormiga ja külmal talvepäeval tegema tervist rikkuvaid retki üle väinade, sõites 1784. a. talvel rohkem kui 1000 versta. Sõiduraskuste pärast kannatas ka F. Ewald. XIX saj. algul sai diakon Windekilde Tartus küll kindlat palka, kuid kannatas

---

18) H. Grönroos, Suomen yhteyksistä herrnhutilaisuuteen 1700-luvulla. Helsinki, 1938.

puudujääke ja pidi lisarahasid hankima kooli- ja pansionipidamisega. Isegi eestikeelsete raamatute väljaandmine olevat andnud talle lisateenistust!

Väljast tulnud herrnhuutlased ei pääsenud mööda ka meie sotsiaalsete olude ja valitseva ühiskondliku struktuuri arvustamisest. Nad nägid selgesti talurahva viletsat olukorda ja oleksid soovinud mõndagi muudatust. Nende hinnangud talurahvast erinevad suuresti selleaegsest „avalikust häälest“, mis kujutas eestlast vargana, joodikuna, valelikuna ja kangekaelsena. Herrnhuutlaste kirjeldused ei salga rahva tõelisi pahesid, püüavad aga mõista nende põhjusi ega pane vastutust ainult rahvale endale. Lähemal tutvumisel leidsid nad talurahvas rohkesti loomulikku arukust, moraalsust ja kõigepealt suurt hariduse- ja usujanu, mida ei suutnud rahuldada valitsevad ühiskondlikud ja kiriklikud olud. Talupoegade ja herrnhuutlike misjonäride vahel tekkis varsti soe suhe, mis aitas kaasa edukale usutööle. Lähedast kontakti talurahvaga mainivad Marraschite, Quandt'i, Foersteri, Windekildede jt. elulood. Põhjuseks oli ka herrnhuutlaste päritolu alamaist kihtidest ja rippumatus meie maa ülemseisustest, sest paljud olid isegi mitte-sakslased, näit. taanlased, hollandlased jne. Nõnda kirjutas rahvasõbralik Foerster kaastundmusega mingist konfliktist Rannu mõisniku ja talupoegade vahel XVIII saj. lõpul, mispuhul isegi soldatid kohale kutsuti: „Oh, mis meije se sinnatse kurbliko aja sees olleme tunda n. teada sanud, se ei lasse hennast mitte ärra kirjutada.“ Pole võimatu, et F. ise oli asjasse segatud, seejuures on teda raske kujutella ainult mõisniku poolel.

Paljudes elulugudes kõneldakse ka herrnhuutlaste hoolsast rahvakeele-õppimisest, kuna selle oskus oli tähtsaks eelduseks ligipääsemisel rahvale. Tegelikult nad mõistsidki eesti keelt üsna korralikult, kohanedes ka murdeliste erijoontega. Selles suhtes nad ületasid paljusid pastoreid, kes olid eluaja kohal, sagedasti veel mitmendat põlve maa elanikud, kuid kõnelesid vägagi moonutatud rahvakeelt. Herrnhuutlased õppisid hoolikalt isegi metsrahvaste keeli ja on mõnevõrra materjali andnud ka keeleteadusele.

3.

Välismaiste herrnhuutlaste arvukad ja sisurikkad elulood õhutasid ka eestlasi oma lihtsaid elusündmuse kirja panema. Et elulookirjeldused kuulusid ametliku usulise kirjanduse hulka, siis on nende kirjutamine olnud pooleldi kohustuslikuks ülesandeks. Kui oli eestlaste hulgas paremaid kirjaoskajaid, siis oodati

neiltki kirjalikke läkitisi omamaiste ja kaugete usukaaslaste jaoks. Nõnda kirjutatakse a. 1831 Kuigatsi Vaalu kogudusest ¹⁹⁾:

„Kui Neile vellitsile n. Sössarile Saije ütteltüs: Et kik vellitse n. Sössäre kike Ma ilma kottuste Sissen, n. Essi Errälikult Pagganite Seän, oodava Meije käest ütte Teedä andmist. Sis ütliivä Mitto Likotetu Söämeka: kui Meije ka kirjotada mõistase Sis ei olle meil ommeta meddäki ommile armastaile vell: n. Söss:le hädä Teedä anda! Kui Enneke halva kombit, kumma voiva kurpusses kikile olla, ke Seddä kuultva. Se man Sai kõnneltus: Se Tarpis om Issand hendäle kikest Suggust n. keelist Rahvast ärrä vallitsenu Et ne ollese ni, kui ütte Emmä Latse, ke voiva ossa võtta, kikest Sest, mes Johhuse, olko Römus Ehk kurpusses.“

See näib kajastavat, kuidas juhtivad herrnhuutlased õhutasid rahvast kirja panema oma elusündmusi, võimalikult ka elulugusid, et neid läkitada vahetuse korras teistele kogudustele. Ja mõnigi eestlane võttis kätte hanesule ja täitis oma ülesande, tihti paremini kui temast oodati. Kui 1830-ndail aastail M. Windekilde esitas usuteaduslikule ajakirjale „Evangelische Blätter“ avaldamiseks seeria eestlaste autobiograafiaid ja muid kirjeldusi, siis pidid teoloogidest toimetajad imestusega küsima: Kes õpetab ometi vaest eestlast tema suitsuonnis nõnda kirjutama? ²⁰⁾ Need saavutused ei vastanud siis kuidagi valitsevaile oludele. Viletsad külakoolid võisid anda algelist lugemisoskust vähestele talupoegadele, kuid kirjutamist võidi õppida väga erandlikkudel juhtudel. Kuidas võis siis eestlaselt oodata tema elusündmuste, mõtete ja tunnete asjalikku kirjapanekut? Ainult herrnhuutlikud haridusetaotlused ja kirjanduslikud eeskujud võisid talurahvast viia selliste võimete astmeni.

Hoolimata rangeist eeskujudest on eestlaste elulugudes tunda ka isikliku loomingu hõngu, elava inimese mõtte- ja tundepingutust, mis annab neile individuaalset ja intiimset värvinut. Nõnda võisid need päris hästi täita pealepandud ülesandeid — kodumaise äratustöö kõrval pakkuda ka teiste maade usujanulistele kosutavat meelelahutust ja mitmekülgset informatsiooni. Pole kahtlust, et neid on teistesse keeltesse tõlgitud ja saadetud kes teab kui kaugetele maadele. Mitmed neist kõlbasid — kuigi veidi hiljem — avaldada herrnhuutlikus esindusajakirjas „Nachrichten aus der Brüdergemeine“, kus trükiti esimeses järjekorras tähtsamaid elulugusid. 1830-ndail aastail trükkis terve seeria eestlaste elulugusid omamaine usuteaduslik ajakiri „Evangelische Blätter“, mitte usuliseks propagandaks, vaid teadusliku näitematerjalina rahva usuelu ja organiseeriva

19) Käsikiri „Teedä Andmine Sest Kuikatsi Hulkakessest... 1831“, allakirjutanu käes.

20) Evang. Blätter 1836, veerg 169.

isetegevuse alalt. Ilmumisel äratasid elulood teenitud tähelepanu, isegi sel määral, et neid trükkisid uuesti välismaised usulised ajakirjad²¹⁾). Need on siis omamoodi primitiivsed samud eesti kirjanduse missioonist rahvusvahelisel areenil.

Hiljem on elulugusid mitmel korral uuesti trükitud populaarseis usulistest teostes ja ajakirjades, sest neil näib ikka veel olevat võlu lihtsameelsete lugejate jaoks. Olevikus peame neid aga hindama kirjanduslike ja kultuurilooliste dokumentidena, mis esindavad omaaegseid maitse- ja mõttesuundi ning esitavad andmeid talupoja elust säärases suunas ja laadis, mida leiame väheselt muudest ajaloo-allikaist.

Kes on need varased eestlased, kelle sulel oli võimet kodu- ja välismaiste kirjajuhviliste rahuldamiseks?

Kõige vanemana ja kirjanduslikult võimelisemana kerkib esile Tartu linna kodanik Alexander R a u d j a l²²⁾), kelle tegevus on ka kõige laiemalt tuttavaks saanud. Ta sündis 25. märtsil a. 1734 Tartus vaese kalakaupmehe pojana, tutvus juba lapseas vennastekogudusega, eriti Tartu-Maarja köstri Michael Ignatiuse mõjul, elas kaasa koguduse tõusu, languse ja keeluaaja ning oli raugaeaski silmapaistvaks usumeheks, keda nimetati ta populaarsuse pärast „rahva piiskopiks“. Kodanlikus elus sai ta majamanikuks ja tuntud kalakaupmeheks, kuid langes vanemas eas poja pillavate eluviiside tõttu uuesti vaesusse ja pidi tarvitama linnavalitsuse abi. Ta andis mitukümmend aastat oma majas varju Tartu vennastekogudusele, kuni see ehitas endale iseseisva palvemaja. Ta elulookirjeldus on üksikasjaline, kuid nähtavasti mitte päris autentne. Tema muu kirjanduslik tegevus on üsna ulatuslik, nõuab aga veel omaette uurimist.

Herrnhuutliku ajakirja „Nachrichten aus der Brüdergemeine“ kaudu on laiemalt tuttavaks saanud veel kahe teise eestlase, Jaan U u m a n n i²³⁾ ja Kristjan K o o l i elulugu²⁴⁾). Uumann sündis a. 1773 Rapla kihelkonnas, kuhu a. 1781 sattus keegi herrnhuutlane, äratades rahva hulgas usulist elevust. Eluloo kirjutaja tegi kaasa tõuse ja langusi kasvavas usuringis ning kannatas vastaste, eriti mõisnike poolt loodud takistuste all.

21) Evang. Blätter 1835, v. 406 mainitakse, et koolmeister Iisaku elulugu olevat ilmunud pastor Burk'i ajakirjas „Christenboten“ 1835, nr. 19.

22) Nachr. a. d. Brüdergem. 1858, lk. 601—615. Ka J. E c k a r d t, Livland im 18. Jahrhundert. Leipzig, 1876, lk. 587—595.

23) Nachr. a. d. Brüdergem. 1858, lk. 154—169. Ka „Kristlik Pere-konna leht“ 1926, mitmes numbris.

24) Nachr. a. d. Brüdergem. 1860, lk. 830—844. Seal tarvitatakse nime Christian Kohl.

Väheste sündmustega, kuid pinevate elamustega täidetud elu lõppes a. 1844.

K. Kooli eluloos esineb rohkem välissündmusi, eriti ühenduses ta nooruseaga. Ta sündis a. 1790 Palamuse khk. Nava külas, jäi vara vaesekslapseks ja kannatas koos lese emaga palju elumuresid. Ta ema jätkas mõned aastad isa koolmeistri-ametit, mis võimaldas pojalgi osa saada vähestest haridusvaradest. Lapsena tabasid teda paljud õnnetusjuhtumid ja haigused, mis süvendasid usulist tunnet. Hiljem õppis ta mitmeid ameteid ja sai a. 1815 Laiusele ning veidi hiljem Kursi Tõrvekülasse koolmeistriks, kellena tegutses agaralt elu lõpuni a. 1853. Muidugi oli ta veendunud herrnhuutlasena tegev ka koguduste organiseerimisel ja puutus isiklikult kokku selleaegsete tähtsamate eestlastega, Nava Hendrikuga, Kõrendu Kaarliga jt.

Vormi ja sisuliste andmete poolest on mitmeti ebamäärane üks anonüümne elulugu ²⁵⁾, mida võib omistada Räpina pimedale koolmeistrile M ä l e t u J a a n i e. Ta sündis 1755. a. paiku, sai varakult usulist äratust Räpina köstrilt W. Kelch'ilt ja kuna läheduses vennastekogudus puudus, pidi ühendust otsima kaugemate usuvendadega, eriti Kambjas ja Võnnus, kus käis sagedasti jalgsi, hoolimata oma poolpimedusest. Ta võeti Kambja koguduse liikmeks, tõusis aga varsti Räpinasse asutatud koguduses juhtivaks tegelaseks, kellena püsis elu lõpuni. Kuuldub lausa imena, et ta pimedana pidas kaua aega koolmeistri-ametit ja jõudis oma kooli tõsta ümbruskonna paremate hulka ²⁶⁾. Ta elulugu on segasevõitu ja sel puudub herrnhuutlike autobiograafia te nõudlikum vormilaad.

Nagu öeldud, on terve seeria „õndsate eestlaste ja lätlaste elulugusid“ avaldatud ajakirjas „Evangelische Blätter“. Neist kuulub üks lätlasele ja kolm eesti talupoegadele. Elulood on saksa keelde tõlkinud hoolekandja M. Windekilde. Koolmeister I i s a k ²⁷⁾, kellel puudus nähtavasti perekonnanimi, on sündinud Tartu läheduses, a. 1780. Nooremas eas ta oli taluperemees ja sai mõisniku usaldust võites mõisa viinapõletajaks. See amet ähvardas aga tema usklikke eluviise, seetõttu oli ametist vabanemine talle suureks rõõmuks. Ta suri a. 1830. — Umbes sama-laadne oli ka talupoja M i h k l i (1763—1832) elukäik ²⁸⁾, millest on säilinud ka lühem eestikeelne redaktsioon ²⁹⁾. Ta sündis

25) EKIA, ERM, Vennastekogudus 29:1. Umbes samad andmed ka „Kristlik Perekonna leht“ 1925, lk. 75—77.

26) Räpina pastorilt A. Saarmannilt saadud andmed.

27) Evang. Blätter 1834, v. 137—143.

28) Sealsamas 1835, v. 406—412.

29) EKIA, korraldamata osas.

kuskil Ida-Võrumaal, arvatavasti Vastseliina khk. Ilmalikust noorukist sai varsti usklik, kes kannatas samuti mõisakuja ametis, kuna see ei võimaldanud pääseda palvetundidele. Eestikeelse eluloo andmeil on ta perekonnanimeks pandud Sarapuu.

Mainitud ajakirjas on avaldatud ka ühe eesti talunaise elulugu³⁰). E l l o R e i n sündis a. 1791, vist Otepääl, elas rasket vaeselapse-põlve ja kannatas ka oma uskliku meelsuse pärast. Ta abiellus 19-aastaselt ja sai noorte tüdrukute juhiks koguduses. Ta elu oli täis raskusi, õnnetusi ja haigusi, kuni surm need 32. eluaastas lõpetas. Teda leinati suure kurvastusega.

Ainult eestikeelse käsikirjana on säilinud Peeter D r e i j e r i (Treijar) elulugu³¹). See on teiste hulgas huvitavamaid ja puudutab silmapaistvama eestlase-herrnhuutlase saatust. Kirjelduses on jällegi vähe andmeid välisest elukäigust, aga seda täiendavad oluliselt H. Prantsu mälestused³²). Oma isa eeskujul oli „Raadi Peeter“ (1792—1825) varakult usklik, kuigi teda ahvatlesid vahel ka teiste noorte lõbutsemised. Ta töötas talus, õppis aga ka mitmeid käsitöid, eriti treialiametit. Ta olevat ennustanud enda kohta, et sureb samas eas kui Kristus, s. o. 33-aastaselt. See olevatki teostunud. Ta oli agar töömees ja niisama osav usukuulutaja, kes oskas pidada mõjurikkaid ning kaugelt kuulsaid palvetunde. Iseõppijana oli ta omandanud tubli kirjaoskuse ning rakendas seda igal vabal tunnil, isegi öösiti ja surmahaiguse ajal, vennastekoguduse käsikirjade kopeerimiseks. Ta olevat rohkesti loonud ka algupäraseid jutlusi ja vaimulikke laule, mida kandnud ette oma palvemajas ja läkitanud elaval nõudmisel mujalegi. Kahjuks on ta käsikirjad kaotsi läinud. Vema varane surm kurvastas raskesti isa ja ümbruskonna rahvast. Isegi Vastseliina pastor Masing armastanud andekat noormeest kui sõpra ja pidanud ta haul mõjuva matusekõne. Tema elukäik ja tegevus on mitmeti sarnane tõelise luuletaja särava „tähelennuga“, kuid olude kitsus ei võimaldanud sellel K. J. Petersoni kaasaegsel tõusta vajalikule haridusastmele ega luua jäädavaid väärtusi.

H. Prantsul on kasutada olnud ka P. Treijari venna M i h k l i (1810—1878) elulugu³³), kuid allakirjutanu pole seda veel kätte saanud. Temagi on olnud talupidaja, hiljem kohtumees ja Palakuse Kolga koolmeister, kes pidas kooli enda talus. Sama pere-

30) Evang. Blätter 1834, v. 21—26.

31) Allakirjutanu käes.

32) H. P r a n t s, m. t., lk. 48—54.

33) Seals., lk. 54—55.

konna hilisemadki liikmed on edasi liikunud kultuuripüüdlikus suunas.

Käesolevas kirjutises ei ole saadud kasutada ka Tartu-Maarja khk. Lohkva ja hiljem Väägvere koolmeistri Taavet Wirkhaus'i (1800—1872) ehk „Lohkva Taaveti“ elulookirjeldust^{33-a)}, mis on alles viimaseil aastail kaotsi läinud. T. W. on olnud laialt tuttav ka intelligentsemaile isikutele, näit. F. R. Faehlmannile. Tema elulugu on sisaldanud mitmesuguseid andmeid vennastekoguduse muusikalise tegevuse kohta, missuguselt pinnalt kasvasid välja ka mitmed püsivamad saavutused, näit. kuulus Väägvere muusikakoor ja selle juhi, „Lohkva Taaveti“ poja D. O. Wirkhausi ülemaaline tegevus.

4.

Kuidas kajastub kaasaegse talupoja elu eestlaste elulookirjeldustes? Kuna XVIII saj. lõpu- ja XIX saj. algupool olid meie maal ilma suuremate välissündmusteta, siis ei kohta me nende kajastusi ka elulookirjeldustes. Ainult Raudjal mainib Tartu hävitamist Põhjasõjas ja elanike viimist Venemaale, kuid see ei ole igas suhtes tõepärane. Tema isa sündinud metsas, nähtavasti sõjapaosklemise ajal. K. Kool kõneleb soldatite püüdmi-
sest Napoleoni sõjakäikude ajal, kuna see ähvardas teda ennast ametiõppimisel teises vallas.

Rohkem andmeid pakuvad elulood kodumaistest oludest ja kohalikest sündmustest. Raudjal valgustab mitmeti Tartu agulieestlase elu XVIII sajandil ja enda isikus demonstreerib majanduslikku edasijõudmist. Siiski kavatses ta a. 1765 välja rännata Lõuna-Venemaale Sarepta kogudusse, kuhu olevat teisi eestlasi siirdunudki. Talupoegade elulood puudutavad sagedasti mõisnikke, eriti nende suhet vennastekogudusega. Umann kõneleb enamasti mõisnike vastuseismisest vendade usutööle, kuna see häiris senist pealesurutud rahu. Lõuna-Eesti mõisnikud olid tihti sõbralikumad. Nad andsid herrnhuutlastele kaitset ja paremaid ameteid, kuna usklikud olid töös hoolikamad ja hoidsid ausamalt mõisniku varandust. Parema kirjaoskuse ja jumalasõna tundmise tõttu panid mõisnikud usuvendi väga sagedasti koolmeistreiks. K. Kool mainib korduvalt oma heategijana Kudina mõisa rentnikku Martinsoni, kes muude andmete järgi on tegev olnud isegi vennastekoguduse käsikirjade soetamisel.

33-a) Eesti biogr. leksikon, lk. 594—595. Väägvere koor. Tartu, 1929, lk. 7—10.

Kuid talupoja piiratud liikumisvabadus ei võimaldanud palju näha üle omaenda eluringi piiride, seetõttu on elulugudes esikohal isiklikud küsimused. Elulugudes kirjeldatud kannatused haiguste, surmajuhtude, loomaõnnetuste, vaesuse jm. näol pakuvad kõige paremini nõutavat härdameelsust. Raudjali vanemad kandnud särgi asemel kotiriiet, ta ise matab kümnest lapsest üheksa, kaotab vanas eas varanduse ja peab pimedana sööma ühiskonna armuleiba. See on omalaadne Iiobi-draama, samasuguse Issandale truuks jääva kannatajaga.

K. Kool kannatas rasket vaeselapse-põlve. A. 1798 valitses maal suur leivapuudus, mis ajas lapsi kaltsudes käima majast majasse kerjamas. Erga tundega Kool hakkas õppima koraale, et neid laulda uste taga, kui temalgi oleks vaja minna kerjama. Kord langes ta läbi nõrga jää järve ja pääses vaevalt surmast. Pimedas koju minnes hakkasid poissi hundid jälgima ja ulgusid hirmsasti. A. 1806 oldud huntidega suuresti hädas. Need murdunud karjas ühe tüdruku, mistõttu Kool ja ta vend julgesid metsas viibida ainult puude otsas. Kord nad kukkusid maha ja vigastusid raskesti. Muudki õnnetused rikkusid kidura poisi tervist. Kõik need kannatused virgutasid aga tema usuelu.

Noorel perenaisel Ello Reinil juhtus a. 1819 mitu õnnetust: maja põles, haigused piinasid, loomad surid ja riided varastati, kuid kindel usk vaigistas kõik kannatused. Ta suri noorelt, kuid herrnhuutlase rahuga, kes hindab maist elu madalalt ja ihaleb hauatagust õndsust. — P. Treijari naisele tekkis sünnitamise järgus „roosihaigus“ rinda. Teine sünnitus tuli enneaegselt raske „hallitõve“ pärast. Ta surigi noorelt — perekonna suureks kurvastuseks. — Uumann tuli rõõmsalt lauldes oma põleva maja juurde ja ütles: „Jumal on andnud, Jumal on võtnud, Issanda nimi olgu kiidetud!“ See on maksimaalne alistumine saatuse löökidele, mida fanaatilised usuvennad järjekindlalt propageerisid.

Rohkesti andmeid leidub elulugudes ka talupoja haridus- ja usuelu kujunemisest, seda takistavaist ja soodustavaist tegureist. Vennastekogudusse kuulumisel pidi talupoeg loobuma oma endistest ilmalikest eluviisidest, millel olid sajanditepikkused traditsioonid. See tekitas paljugi murrangulist pinevust. Endistesse lõbutsemistesse ja eriti joomapahesse langesid tihti tagasi ka juhtivamad usumehed. Hädaohtude vältimiseks eralduti munklikult ilmalikust seltskonnast. See tekitas teiste seas pilkajaid ja tagakiusajaid. Ka elulood kajastavad uskliku rahva pinevaid võitlusi loobumise ja maise elu kiusatuste vahel. Eriti lapsepõlves tuli ennast kaitsta pealetungiva elurõõmu eest, ja

vähesed suutsid hoiduda kõrvalehüppeist. Sarapuu koduümb-
ruse rahvas läks isegi palvetunnilt „muid tühje ilmlige rõõmo
nink lusti pidama nink mulle olli se ka väeka mele pärast sel
kõrral“. Isegi usulise imelapse P. Treijariga juhtus, „et minna
töiste vallato Lastega naksi kokko Seltsima, nink neide Lustist
ja Rummalast mängmissest ossa võtma. Se Sündi kige Ennäm-
bäst Suvve ajal, kui ma neidega Eitsille hobbestega kokku tulli.
Mul olli ka lust kaarte Mängmissest, nink kigist muist valla-
tussist.“

Kiusatused jätkusid ka noormehe-aastais. Sarapuu langes
mehekssaamisel uuesti tagasi ilmalikku ellu: „mino saaja päiva
peedi kõige sugutse pilli puhumise ja tanzimiseka ni kui tol
korral se ilma viis meie rahva sean oli“. Uumann kõneleb enda
ja teiste usklike nõrkusest joomise suhtes. Usklik rahvamass
pidas meeltelõbude rahuldamist isegi loomulikuks. Nagu Sara-
puu, nii ka Uumanni usukaaslased kippusid peale palvetunde
harrastama torupillimängimist, tantsimist ja joomist, mida tead-
likud herrnhuutlased täiesti hülgasid. Usumeestele olid karde-
tavad ka mõisaametid, eriti viinamajanduse alal, kuna need viisid
kokkupuutesse ilmaliku rahvaga ja ahvatlesid jooma. Selliseid
hädasid kurdavad Iisaku ja Treijari elulugu. Üldse esineb sel-
lest ajast talupoja suurima pahena liigjoomine, mille vastu
herrnhuutlased organiseerisid teadlikku võitlust. Kuid nad ära-
tasid sellega mõisnike pahameelt, kahjustades viinamüüki, nagu
kõneleb Uumanni elulugu.

Muidugi kuuleme muudestki elupahedest, mis valitsesid
talurahva seas. Treijar kõneleb sagedastest hobusevargustest.
Uumanni hirnutati uuele ametikohale asumisel ümbruskonna
rahva ebausklikkuse ja nõidumiskommetega, aga see sundis teda
veel innukamalt töötama.

Elulookirjeldused on tähtsad allikad rahva usuvalu uurimi-
seks. Nad annavad väärtuslikke andmeid vennastekoguduse
välisest arengukäigust. Nõnda kõneleb Raudjal eesti soost Tartu
köstrist Ignatiusest kui juhtivast usutegelasest ja üldse silma-
paistvamast eestlasest XVIII sajandil. R. elulugu on ka ainus
allikas, mis teatab Ignatiuse vangistamisest ülekuulamise ajal.
Ta kõneleb herrnhuutliku vaimu edasikandmisest keeluaegadel
ja tõstab juhtiva keskkohana esile Kambja kihelkonna. Viinast
fakti kinnitab ka Mäletu Jaan. Ta sooritas ise aastail 1772—79
sagedasi usureise Kambjasse ja Võndu, kuigi rahvas naeris tema
vaevalist rännakut pimedana. Ka Sarapuu käis palvetundidel
kuni 40 versta kaugusel. Sellepärast nimetati teda „kõige usina-
maks jooksjaks“ vallas ja anti talle mõisas peksta. Kuid taga-

kiusamised ei kustutanud elavat usujanu. Andekamad ettelugijad pääsesid ühendusse ka laiema ümbruskonnaga ja etendasid mõnevõrra rahva vaimsete juhtide osa, nagu näeme eriti P. Treijari eluloost.

Usklik meelsus algas tihti lapsepõlves, siis enamasti vanemate mõjul. K. Kool oli ema mõjul juba lapsena nii usklik, et karjas käies kuulis inglite laulu ja oli valmis elust lahkuma. Viletsa tervise pärast pidi ta laskma teisi poisse ennast kanda palvemaja teel; teised tegid seda leplikult ja ennustasid temale juhtiva usumehe saatust, mis täituski. P. Treijar oli juba 6-aastaselt isa mõjul sügavalt usklik, võttis agarasti osa lastetundidest ja tutvus terve piibliga. Sarapuu käis noorelt palvetundidel, kuigi teda takistas külarahvas ja ta enda ema, kes lõi teda kord sellepärast isegi noaga. Usuelule juhtisid ka teised isikud. Enamasti aga sundisid usust kinnitust otsima orjarahva eluraskused, mis vapustasid tundeelu. Rasked saatuslöögid, murrangud või tervislikud rikked tekitasid ärkamisi ja ilmutusi. Mõnigi oli vahel ahastuses tasakaalutu, nagu „lind pesast välja kukkunud“ (Raudjal). Tõusud ja langused usuelus on kirjeldest eriti välja tõstetud, kuna see vastas programmi nõuetele. Selles osas võib oletada isegi ilustamisi ja liialdusi.

Väärtuslikke andmeid pakuvad herrnhuutlikud elulood ka meie haridus- ja kirjandusloo uurimisel. Puuduvaid või viletsaid vallakoole asendasid tihti palvemajad või herrnhuutlikud perekonnaringid. Juba a. 1739 õppis 5-aastane Raudjal lugemist oma usklikelt vanemalt ja arenes hiljem pidevalt edasi, kuni jõudis iseseisva kirjandusliku loomise astmeni. Tema vanemad ostsid suurest vaesusest hoolimata äsjailmunud eestikeelse piibli. Uumann õppis lugemise noorelt selgeks ja oli sellesse niivõrd kiindunud, et ei läbenud enam söömagi minna. K. Kool luges lapsena isa tartukeelseid käsikirjalisi laule, mida leidis rohkesti vennaste ringkonnis, ja õppis neid hulgaliselt pähe. 7-aastaselt luges ta kõiki raamatuid, mis aga kätte puutusid. Piibel liigutas poisikest pisarateni. Hiljem tahtis ta ka kirjutamist õppida, kuid ümbruses polnud ühtegi inimest, kes oleks võinud teda õpetada. Ta leidis viimaks ühe täiskirjutatud paberi- ja hakkas sellelt tähti ära joonistama. Tinti tegi ta söest ja tahmast, kuna puuduva paberi asemel tarvitas puukoore sisekülge ja siledat laastu. Nõnda ta harjutas karjas käies, kuni pääses üheks nädalaks Kajavere tubli kirjamehe Kõrendu Kaarli juurde õppima. Neist eelteadmistest pidi jätkuma eluaegseks koolmeistriametiks ja eluloo üleskirjutamiseks, mis pääses herrnhuutlikku ajakirjagi.

Iisak õppis 1790. a. paiku palvemaja lastetunnis lugemist ja vaimulike laulude laulmist. Samuti sai Sarapuu esimest õpetust isalt, kirjutamis- ja laulmisoskust aga palvemajast. Treijar pidas ise a. 1811 alates palvemajas iga kuu ühe lugemistunni suuremaile poistele. Nõnda tegutseti palvemajades ja usklikke kodustes ringides hoolikalt rahva haridusastme tõstmiseks, mille tulemuseks oli herrnhuutlike talupoegade märgatavalt parem kirjaoskus. See viis neid juhtivasse asendisse ja pani ka kirjanduslikult tegutsema juba pärisorjuse pimedal sajandil. „Kui tal oleks nägemisvõime ja parem haridus, siis ta võiks olla oma rahvale tähtsamaks juhiks,“ lausub pimedat Mäletu Jaani ametlik ülemus tema koolitööd hinnates³⁴). Rahva vaimsed juhid olid nad niigi, muidugi kitsamate võimaluste piirides. Nende tegevuse ja mõju täie ulatuse kohta puuduvad aga lähemad andmed.

Palvemajades õppis rahvas ka paremini laulma. Juba Raudjal tunnustab laulu suurt mõju endasse. Uumanni andmete järgi olnud rahvas XVIII saj. lõpul üsna paganlik, ilma laulu- ja lugemisoskuseta. Siis tekkinud lastel tung laulda ja nad hakanud omavahel koraale harjutama. Seda käinud vanemad inimesed kuulamas, kuni tekkinud päris tugev usuliikumine ja loodud püsiv kogudus. Ello Rein kuulis a. 1821, kuidas palvetunnil viiulid saatsid laulukoori; ta härdus sellest ja arvas kuulvat ingliskoore. K. Kool õppis 1810. a. paiku oreli mängima ja noodist laulma, missugused oskused olid sel ajal haruldased. Wirkhausi eluloos leiduvaid andmeid muusikalise tegevuse kohta palvemajades on korduvalt tsiteeritud eesti muusika ajaloos.

Neid eluloolisi andmeid kasutades peab olema veidi ettevaatlik, sest tekib kahtlus, kas elulookirjutajad ise on alati andnud kirjeldustele lõpliku kuju. Need on liiga ühetaolised ja dogmaatilised lihtsa talupoja kohta, seetõttu võib oletada mõningaid täiendusi teiste poolt, kel oli põhjalikumat asjatundmist. Pealegi on säilinud mõned elulood, näit. Sarapuu ja Mäletu Jaani oma, mis on sisult ja vormilt palju lihtsamad ning näivad vastavat mingile võimalikule algkujule. Neis on sündmused jutustatud lihtsamalt ja puuduvad pikemad traktaadilised vahekiilundid. Näib siiski, et täiendamisel pole muudetud põhi-fakte, vaid on ainult teritatud kontraste ja süvendatud elu halbuste ja võidusaamiste dramaatikat. Kirjanduslikku ilustamist reedab eriti Raudjali elulugu, kuid seda võis tema ise teha. Nõnda võib tema nime etümoloogiat (Raudjal = raude all, mis saadud vanemate raudus Venemaale viimisest) pidada müsti-

34) A. Saarmanni andmed.

fikatsiooniks, sest Raudjal, alias Raudjalg esineb perekonnanimena juba Rootsi ajal³⁵). Ka vaesuse ja muude kannatuste pildid on maalitud reaalsusest tugevamate värvidega. Ta liialdab ka usuvendade „leidmisega“, sest eestlastest kaaskodanikud pidid olema enamasti isiklikult tuttavad, kuna köster Ignatius oli koguni tema perekonnasõber ja ristiisa³⁶). Tema ei ehitanud ka Tartu palvemaja, vaid võimaldas ainult enda majas palvetundide pidamist. Nõnda võib ka teistes elulugudes leiduda ilustavaid lisandusi, kuigi ehk vähemal määral, sest nende sisu on üldiselt lihtsam Raudjali eluloost. Küsimuse lõplikuks otsustamiseks on vaja koguda veel lisamaterjali. Võimalik, et mõne eluloo algkäsikirju leidub ka Herrnhuti arhiivis Saksamaal. Ka rahva enda käes võib olla seesugust materjali, mida peab veel hoolikalt koguma. Täiendavad andmed lubaksid ehk analüüsida ka üksikasju, elementide originaalsust, väljendusstiili jne., mida praegu on raske teha, sest mitmed elulood on säilinud ainult saksakeelses tõlkes, trükikõlblikus lõpp-redaktsioonis.

Nagu näha, olid elulookirjutajad pärit peamiselt Lõuna-Eestist, Tartu- ja Võrumaalt. See on kooskõlas herrnhuutliku liikumise üldise olukorraga ja kirjandusliku tegevusega laiemas ulatuses. Lõuna-Eestis on käsikirjalised elulood olnud väga elavas ringkäigus. Neid on isukalt loetud ja üksteiselt rohkesti kopeeritud. H. Prants on oma vanematemajas näinud mitukümmend elulugu. Nende sisu oli küll herrnhuutliku erilaadiga, kuid mitmed elavad kõrvaljooned äratasid huvi ka muude lugejate seas³⁷). Seega need on täitnud ka tarbe- ja ilukirjanduse ülesandeid ning aidanud tublisti kaasa rahva kultuuritaseme tõstmiseks. Nende levik oli eriti elav 1820-ndail aastail, nagu näitavad suurem osa surmadaatumeid ja muud andmed.

Elulugude õpetlik ja vagatsev laad võis küll tunduda mõnikord igavana, kuid elavat levimist see ei pidurdanud. Nõnda manitsetakse ühes eeskirjas hoolega kuulama ettelõetavaid elulugusid ja tehakse etteheiteid loiu suhtumise pärast³⁸):

„vaid meie kuleme ka sedda, mis loetakse ehk kõnneltakse keige mele ja süddame tähhele pannemissega. Need armsad juttused, teadä andmissed, ello käikid ja muud asjad, mis loetakse, on kül keik tähhele pannemisse väärt. Agga kui ma vahhest ühhe ehk teise käest ollen kulunud ja küssinud: mis tänna luggemisse maja jures loeti? siis sain monni-

35) K. Kurriku andmeil.

36) R. Põldmäe, Eesti vennastekoguduse kirjandusest XVIII sajandi keskel. Eesti Kirjandus 1936, lk. 249—269, 324—343.

37) H. Prants, m. t., lk. 3—4.

38) Käsikiri „Maenitsused, õppetused ja seädused, keikile kogodusse vendadele ja õdedele“, allakirjutanu käes.

kord nende käest sedda vastust: Kes teab, mis ta olli — loeti pissokesest ramatust — ja ma sain sest märko, et nemmad sest luggemissest ei sanud ühtegi arro egga ossa. Eks olle halle luggu, kui nisuggusid paljo meie koggodusse seas on!“

Muidugi polnud niisuguseid palju koguduses ja „pisukesed raamatud“ leidsid rahva seas elavat vastuvõttu. Neid on veel XIX saj. keskpaigani kopeeritud ja levitatud ning eriti perekonnamälestistena säilitatud osalt tänapäevanigi. Elulood on täitnud elava missiooni meie vanema rahvakirjanduse kehvas võrgus ja sellistena tuleb neid väärikalt hinnata. Elavate inimlike dokumentidena ja kultuuriloo pildistustena on need tänapäevalegi huvipakkuvad, kõnelemata nende tähtsusest kultuuriloolise allikmaterjalina, eriti vennastekoguduse ajaloo uurimisel.

R. Põldmäe.

NÕIAMÄRKIDEST.

e) Silmusnelinurk.

2

Silmusnelinurk on meil õige harva esinev märk. KV andmed teatavad ainult 8 korral selle tundmisest. Otstarbeks on paaril korral kaitse nõiduse ja haiguse vastu, ka pisuhänna vastu — kõigil neil juhtumel esineb see märk paralleelselt viisnurgaga, kuusnurgaga, haakristiga.

Eespool mainitud pisuhänna tõrjumise juhtumil on silmusnelinurk esinenud viljasalvel (Saarde)⁷³). Teda on tehtud ka muile esemeile, nii näiteks esineb ERM-i kogudes koonlalaud (Jüri), kus on viis silmusnelinurka kokku kombineeritud. Üldisem aga kui puuasjadel on silmusnelinurk testiilidel⁷⁴).

Ka peremärgina olevat silmusnelinurka tarvitatud (Haniila)⁷⁵).

f) „Merihobusüda“.

Meil hoopis vähe tuntud märk on „merihobusüda“. KV andmed teatavad selle märgi esinemisest ainult 3 korda: Jõhvi, Vändra ja Maarja-Magdaleena khk., kusjuures otstarbe kohta on teada ainult niipalju, et Vändra khk. tehtud teda Tõnni vakale, kuid miks, on jällegi teadmata⁷⁶).

73) KV 9, 1466.

74) I. Manninen, Eesti Rahva Muuseumi rahvateaduslike kogude juht. (ERM-i väljaanne nr. 29.) Tartu, 1928, lk. 102.

75) KV 7, 1235.

76) KV 9, 1965.

Lisaks sellele esineb „merihobusüda“ Tõstamaa khk. pereinmärgina ⁷⁷⁾. Ka Mihkli khk. olevat teda õuemärgina leida ⁷⁸⁾.

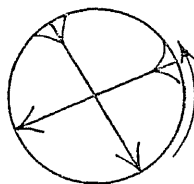
g) Rist.

Risti lõigatakse või joonestatakse kaitsemärgina kurjade vaimude ja igasuguste halbade mõjude vastu hoonetesse, tarbeesemeisse, tarvitatakse teda ühenduses mitmesuguste pühadega ja kommetega. Nagu eespool öeldud, piirdume siin ainult KV 7—11 antud vastavate teadete esitamisega.

Risti on raiutud aampalgi-otstesse, sest — nagu kirjutatakse Hageri khk. — kodukäijad ei saanud sealt seinast üles minna, kus ristid aampalgil otsas olid ⁷⁹⁾. Sealtsamast teatatakse, et tulioksale palgi küljes on kirvega rist sisse löödud, muidu ei olevat tohtinud seda seina panna — pidavat tule külge tõmbama ⁸⁰⁾. Vahel lõigatud riste lakke. Petserimaal (Lobodkas) lõigatavat riste rehale, tehtavat neid kriidi või söega seintele, ustele ja akendele ristipäevadel ⁸¹⁾.

Risti tegemise kommetest on mainitud veel, et kui hobusega minnakse pikale teekonnale, siis tehakse 3 risti hobuse esimeste jalgade ette; ka tehakse rist seemnevakale, kui külvama hakatakse ⁸²⁾. Kevadel enne karjalaskmist tõmmatakse mulla peale rist ⁸³⁾. Võiks märkida veel Petserist esitatud teadet, et „harilik rist kepi peal tähendab õnnetust; mõned kardavad niisugust keppi kätte võtta“ ⁸⁴⁾.

Ristiga ühenduses mainitagu veel märki, millega Sangaste khk. arstitakse sammaspoolikut. Nimelt tehtavat seal haigele kohale järgmine nõiamärk:

77) KV 9, 1840.

78) I. Manninen, Eesti Rahva Muuseumi rahvateaduslike kogude juht. (ERM-i väljaanne nr. 29.) Tartu, 1928, lk. 102.

79) KV 8, 41.

80) Seals.

81) KV 11, 1577.

82) KV 7, 76.

83) KV 8, 2037.

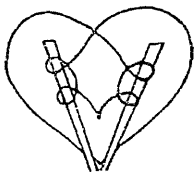
84) KV 11, 1743.

ja piiratavat seda sukanõelumise (suure) nõela silmaga ⁸⁵). Nähtavasti koosneb see märk ristist + piiramise sõõrist, millist, nagu eespool mainitud, mujalgi korduvalt on haige koha ümber tehtud, et haigus edasi ei läheks. Olgu möödaminnes tähendatud, et selline mõjutatava asja piiramine, selle ümber nõiaringi tegemine etendab üldse väga suurt osa nõiduses ja maagias: see tähendab vastava eseme eraldamist kõige muu mõju alt, selle haaramist oma võimusesse ⁸⁶).

h) Muid märke.

Erisuguse märgi esinemise kohta on üks teade Rapla khk., kust kirjutatakse:

„Ainukene saladuslik „nõiamärk“, mida mina olen vanade inimeste käes näinud olla sarnane südame võrgutamiseks mida nägin oli tehtud

traadist ja võimalikult ühest tükist ilma jätkamiseta. Olevat olnud ka vase peale graveeritud. Kantud harilikult ikka kaelas“ ⁸⁷).

Võimalik, et siin on tegemist südamekujulise amuletiga. Et seda üksikut, meil arvatavasti juhuslikku märki ei tarvitseks hiljem uuesti kõne alla võtta, mainime siinsamas, et süda esineb ju teatavasti sagedasti rahvausundis, saagas, muinasjutus. Ta on nende järgi elu ja hinge asukoht. Armastuses ja armastusnõiduses etendab ta tänini suurt osa ⁸⁸). Ka südamekujulisi amulette kantakse rohkesti: nii esines neid vanas Egiptuses mustkunsti vastu ⁸⁹), paljude rahvaste juures kantakse neid kurja silma vastu ⁹⁰). Tavalisemalt esineb aga muidugi kinkimist armastuse ja sõpruse täheks või nende tunnete võitmiseks. Ka ornamendina rahvakunstis on süda väga levinud ja sealgi sageli just poolehoidutunde sümbolina, kingitavail esemeil.

⁸⁵) KV 11, 373 ja 375.

⁸⁶) S. Seligmann, Der böse Blick und Verwandtes. I. Berlin, 1910, lk. 335.

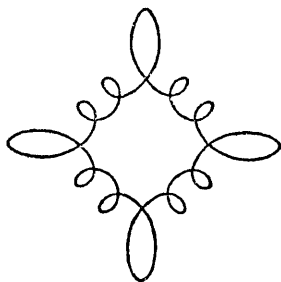
⁸⁷) KV 8, 950.

⁸⁸) Oswald A. Erich u. Richard Beitzl, Wörterbuch der deutschen Volkskunde. Leipzig, 1936 ('Herz').

⁸⁹) Elisabeth Villiers, Amulette und Talismane und andere geheime Dinge. Bearbeitet und erweitert von A. M. Pachinger. München, 1927, lk. 113.

⁹⁰) S. Seligmann, m. t., II, lk. 144.

P. Aristelt saame teate veel ühest erilisest nõiamärgist. Nimelt esinevat Põhja-Tartumaal (Torma, Tartu-Maarja) roosi ravimisel siintoodud rist.

See joonestatakse ühe käetõmbega suhkrupea- või muule sinisele paberile. Siis seotakse paber haigele kohale villase lõngaga, millele on korraga tõmmatud üheksa sõlme⁹¹⁾.

Võimalik, et see märk on mõni silmusnelinurga teisendeid.

Märk, mida meil paaris kohas tuntakse, on *s e i t s e n u r k*. Nii olevat seda tuntud Äksi khk.⁹²⁾, siis Hiiumaal, Reigi khk., kus see olevat olnud lõigatud Kõpu magasiada viljamõõdu sisse. Kuid kuskil seal ei olevat osatud seda joonestada ega selle kohta muid teateid anda⁹³⁾. ERA andmeil olevat seda Saarde khk. joonestatud paberile arstimise otstarbel⁹⁴⁾.

Juhtumeil, mil KV andmeil nõiamärke tuntakse, kuid lähemaid teateid nende kohta ei anta, on korduvalt lisatud seletusena, et kuigi nõiamärke tuntakse, ei julgeta või ei taheta neid edasi anda, kuna kardetakse, et siis nõidus oma jõu kaotab.

3.

Vaatleme nüüd lühidalt tähtsamaid siin esitatud nõiamärke üldiselt, nende tekkimist, nende tarvitamist teiste rahvaste juures.

a) Viisnurk ja kaheksanurk.

Viisnurk, rahvusvahelise nimega pentagramm, on tähtviisnurga kujutis, mis on juba igivanast ajast tuntud ja kogu maailmas laialt levinud kaitsemärgina kurjade vaimude, kurja silma ja muude halbade mõjude vastu.

91) P. Ariste, m. kirj., lk. 375.

92) KV 10, 2263 ja 2265.

93) EA 9, 653.

94) Sulo Haltsonen, m. t., lk. 58.

Pentagrammi algupära ei ole täpselt teada, aga igatahes esines see juba Muinas-Babüloonias, kus ta oli jumalanna Ištari ja viiepäevase nädala sümboliks. Ištari tähe, Veenuse, valgusjumalanna, öö tumedate jõudude peletaja sümbolina tal arvati olevat kaitsvat võimu⁹⁵⁾. Nagu mõned muud babüloonia kultuuri nähtused, siirdus ka viisnurk hiljem kreeka ja rooma kultuuri piirkonda. Pythagoras ja tema koolkond pidasid teda vaimse ja kehalise tervise sümboliks ja joonestasid teda õnnetoova märgina oma kirjade algusse⁹⁶⁾.

Ka kristlik kirik on selle märgi oma sümbolite hulka võtnud: keskajal siirdus Ištari täht Maria sümboliks (*Stella matutina*)⁹⁷⁾ ning vanades kirikuis esineb ta deemonite, kurjade vaimude tõrje märgina: nii Eestis Karja kirikus⁹⁸⁾, samuti Soome ja Rootsi vanades kirikuis⁹⁹⁾.

Keskajal võtsid ka paljud salauhingud pentagrammi omaks ning keskaegsed õpetlased arvasid selle abil võivat valitseda vaimude-maailma¹⁰⁰⁾. Meenutatagu pentagrammi esinemist Goethe „Fausti“ I jaos, manamisstseenis¹⁰¹⁾. Osalt siis nähtavasti kiriku, osalt nn. „musta kooli“ meeste kaudu¹⁰²⁾ sai see märk tuttavaks ka rahva hulgas ja levis seal kaitsemärgina kurjade vaimude, kurja silma ja igasuguste õnnetuste vastu ning on sellisena etendanud suurt osa maagias.

Osutatagu ses ühenduses veel tähtsusele, mida omistatakse arvule 5. Nimelt on see oriendis püha arv ja etendab tähtsat osa eriti kõigi islami rahvaste juures¹⁰³⁾. Esijoones käe sõrmede arvu tõttu: sest käsi, käežest on neil kaitseks kurja silma vastu ja sellest tuleb ka arvu 5 kaitsev tähendus kurja silma ja halbade mõjude vastu¹⁰⁴⁾. On huvitav, et teadvust arvu 5 maagilisest tähendusest näib leiduvat teatud määral ka Eestis, nimeit kirjutab F. J. Wiedemann:

„Kui lapsele esimest korda putru keedetakse, siis peab segamiskepp viieharuline olema, siis ei tarvitse lapsel „kurja silma“ karta“¹⁰⁵⁾.

95) Tietosanakirja ('Viisikanta').

96) U. T. Sirelius, m. t., lk. 442.

97) Tietosanakirja, seals.

98) Helge Kjellin, m. t., lk. 111—118; pilt I tahvilil LXIII.

99) Sulo Haltsonen, m. t., lk. 75.

100) U. T. Sirelius, m. t., lk. 442.

101) Rudolf Meringer, Spitze, Winkel, Knie im ursprünglichen Denken. (Wörter und Sachen. Band XI.) Heidelberg, 1928, lk. 115.

102) U. T. Sirelius, m. t., lk. 442.

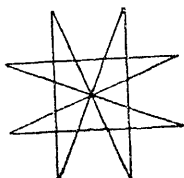
103) S. Seligmann, m. t., II, lk. 168, 177, 178.

104) Edward Westermarck, Sex år i Marocko. Helsingfors, 1918, lk. 213—234.

105) F. J. Wiedemann, m. t., lk. 473.

Viisnurga kohta võiks märkida veel asjaolu, mida juba eespool mainisime, nimelt, et mõju saavutamiseks on vaja, et märk tehtaks ühe pideva joonega, katkestamatult. See nõue on üldine kõikjal, kus seda märki esineb. Näib, et see ühes joones tegemine on asjaolu, mis ka sisaldab midagi maagilist¹⁰⁶).

Teatud ühenduses viisnurgaga on kaheksanurk, mida vahel ka kahekordseks viisnurgaks nimetatakse ning, üldistades, sellelegi pentagrammi nimi antakse. Kaheksanurka esineb kahel kujul: võidakse joonestada samuti ühe joonega, ilma kätt tõstmata, see ongi kahekordne viisnurk. Teine viis on joonestada katkestatult, nii et tuleb kaks tippudega vastamisi pööratud kolmnurka ülekuti ja nende üle põiki veel kaks samasugust¹⁰⁷), tähendab järgmine kujutis:

Näib ometi, et sagedamini on maagias tegemist sellisega, nagu meil kirjutise algul on joonestatud, s. t. ühes joones tõmmatuga.

Kaheksanurk on Euroopas üldiselt tuntud märk. Ka muhameedlased on kasutanud seda oma nõidumistoiminguis¹⁰⁸).

Tarvitatavat näib kaheksanurka maagilise märgina siis, kui ühekordne viisnurk ei mõju. Esinemise kohta on vähem teateid, mis allpool ühes viisnurga kohta käivatega ära toome.

Nüüd vaatleme lühidalt, niipalju kui andmed võimaldavad, mõlema märgi esinemist mõnedel üksikuil rahvail — Eesti naaberil, hõimlastel või eestlastega kokkupuutes olnuil.

Soomes on viisnurk väga levinud: see on olnud risti kõrval Soome üldisim nõiamärk¹⁰⁹). Teda on tarvitatud peaaegu kõigiks otstarbeiks¹¹⁰). Väga rohkesti esineb teda haiguste vastu — osalt samade mis meilgi —, ka painaja vastu (lapsel), teda tarvitatakse viljakust ja saagiõnne taotleva sümbolina igasuguseis toiminguis, nagu kalastuses, jahinduses, karjapidamises, põllunduses, teda tehakse ehitistele ja majatarbeile, tööesemeile,

106) Rudolf Meringer, m. t., lk. 114.

107) Helge Kjellin, m. t., lk. 116.

108) Sulo Haltsonen, m. t., lk. 68, 69.

109) Seals., lk. 4.

110) Seals., lk. 73.

sõiduriistadele, tarvitatakse palju mitmesuguste pühade ja tähtpäevade puhul ning ühenduses kommetega ¹¹¹).

Märgitagu eraldi, et spetsiaalse leivamärgina, mida tehakse leivale enne ahjupanemist, viisnurka Soomes ei näi tuntavat. Küll aga olevat rist seal leivategemisel üldiselt tarvitatav ¹¹²). Aga kui pereemand esimest leiba lõikama hakanud, teinud ta noaga selle põhja viiskanna ¹¹³).

Kaheksanurk esineb Soomes harva nõiamärgina ja ornamendina ¹¹⁴).

Laplaste juures tarvitatakse viisnurka looma painaja vastu, kohati on seda joonestatud uksele ¹¹⁵), piima ja muude karjasaaduste nõudele ¹¹⁶).

Mainitagu siin ka seda, et Vene laplased oma põtradele, kellele nad omandusmärgid kõrvadesse lõikavad, peale selle kinnitavad kaela väikesed tahvlikesed, millede ühele poole lõikavad oma sugukonnamärgi, teisele poole laplaste üldise põdramärgi — viisnurga. Vist on see algselt olnud kaitsemärgiks loomade, kurjade inimeste vastu, kuigi mõte hiljem on ununenud ¹¹⁷).

Rootsis kui ka teistes Skandinaavia maades on viisnurk samuti tuntud. Rootsis on seda tehtud näiteks majale kaitsemärgina nõiduse ja õnnetuste vastu ¹¹⁸), lõigatud ustele ja aampalkidele, tehtud piimanõudesse ja muudesse esemisse ¹¹⁹). Viisnurga abil on ravitud haigusi ¹²⁰) ja tehtud teda teele minnes valjastatud hobuse ette ¹²¹). Ka metsas eksimise vastu on Rootsis viisnurk aidanud ¹²²).

Taanis joonestatud viisnurka talliuksle painaja tõrjeks ¹²³), ka inimestele painaja vastu ¹²⁴). Ka tehakse seal jõululeibadele viisnurkne rist tondi vastu ¹²⁵).

---

111) Üksikasjaline esitus Sulo Haltsonen'i eelmainitud teoses, lk. 3—80.

112) Seals., lk. 65.

113) Seals., lk. 30.

114) Seals., lk. 68.

115) Sulo Haltsonen, m. t., lk. 19, 20.

116) Seals., lk. 25.

117) Nikolai Haruzin, Russkije lopari. Moskva, 1890, lk. 252.

118) Sulo Haltsonen, m. t., lk. 23.

119) Seals., lk. 25, 26.

120) Seals., lk. 40.

121) Seals., lk. 62.

122) Budkavlen, 1925, lk. 50, 51.

123) Sulo Haltsonen, m. t., lk. 19.

124) Seals., lk. 55.

125) Helge Kjellin, m. t., lk. 117.

Ka Norras on viisnurk nõiduses tuntud. Loomalatreile on joonestatud kas lihtne viisnurk või kahekordne (s. o. kaheksanurk) ¹²⁶), vist jällegi eeskätt painaja vastu.

Saksamaal esineb viisnurk väga üldiselt painaja, kurjade haldjate tõrje abinõuna. Rahvausundis kasutatakse seda veel praegugi, et nõidu loomalautadest, ukšelävedest, hällidest, vooditest jne. eemale hoida ¹²⁷). Usk nõidadesse, kurjadesse haldjatesse on iseäranis tugev Baieris, Tirolis, Austrias ja Transilvaanias ¹²⁸). On põhjust arvata, et ka sakslaste juures on tarvitatud vaheldumisi üheks ja samaks otstarbeks nii viis- kui kaheksanurka.

Leedulastel on kaheksanurk nagu viisnurk ja kaks-teist-, neliteist- ja kuusteistnurk aidanud painaja vastu. Märkidel on olnud ka kaitsetähendus. Neid on tehtud majaustele, akendele ja lävedele ¹²⁹).

Lätis etendab pentagramm rahvameditsiinis suurt osa. Teda kasutatakse kõigepealt painaja vastu, joonestatakse aga ka kaitsemärgina vana-aasta õhtul majaustele. Kui mõni eriti tugev painaja ei karda viienurkset märki, siis igatahes kaheksanurkset ¹³⁰). Või jälle kasutatakse tugevama mõju saavutamiseks märgi mitmekordistamist, nagu suure katku ajal keegi nõid taudi minemakihutamisel teinud ¹³¹).

Ka kaitsvat pentagramm lehmi ja hobuseid nõidade ja deemonite vastu ¹³²).

Läti ornamentikas on kaheksanurk kõige levinum motiiv ¹³³).

Liivlastel on viisnurk tähtsaimaks abinõuks painaja vastu, nii et ta on saanud isegi nimetuse painajarist (*pājna-rišt*). Seda tehtavat veel praegugi söega või kriidiga talliuksele (või ka kõigile ustele): siis painaja ega võlu ei minevat sisse; seda tehtavat pühade aegu, jõuluõhtul ja vana-aasta ööl, millal kõik

¹²⁶) A. Chr. Bang, Norske Hexeformulare og Magiske Opskrifter, Kristiania, 1901—1902, lk. 452, 453.

¹²⁷) Der grosse Brockhaus ('Drudenfuss').

¹²⁸) Hanns Bächtold-Stäubli, Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens ('Druden').

¹²⁹) Sulo Haltsonen, m. t., lk. 55.

¹³⁰) Edith Kurtz, Heilzauber der Letten in Wort und Tat. (Veröffentlichungen der volkkundlichen Forschungsstelle am Herderinstitut zu Riga.) Riga, 1937, lk. 130.

¹³¹) Seals., lk. 155.

¹³²) Helge Kjellin, m. t., lk. 117.

¹³³) Latvju raksti. I. Riga, lk. 5, märkus ***).

libahundid, võlud ja painajad rohkem liikumas on. Vahel te-
hakse ka kolm viisnurkset risti uksele. Vahel joonestatakse
viisnurga asemel kaheksanurkne rist (mõlemad ühe käetõm-
bega) ¹³⁴).

b) Kuusnurk.

K u u s n u r k ehk heksagramm koosneb kahest ümberpöör-
dult teineteise peale asetatud võrdkülgelisest kolmnurgast. See
on väga tähtis ja mõjuv märk maagias ja rahvausundis ¹³⁵).
Teda nimetatakse „Saalomoni pitsatiks“, sest traditsioon väidab,
et ta olevat olnud Saalomoni pitseriks ja sellisena ehtinud
Jeruusalema templit. Ta võis seal küll olla igivana tarkuse
sümbolina, on aga igatahes palju vanem. Teda on viidud se-
sesse peaaegu iga usundi või iga usuga, mida teatakse ¹³⁶).
Vahel nimetatakse teda ka „Taaveti vapiks“ ¹³⁷) või „Taaveti
kilbiks“ ¹³⁸).

Täiesti ekslikult vahetatakse heksagramm mõnikord ära pen-
tagrammiga ja omistatakse ka viimasele nime „Saalomoni pit-
sat“ ¹³⁹). Üldse esineb rahva keskel sageli mõlema märgi ära-
vahetamist ¹⁴⁰). Seda tõendavad ka mõned juhtumid meie KV
andmeis, nagu näiteks ühes Kodavere khk. saadetud vastuses on
mõlema kujutise, nii viis- kui kuusnurga kohta öeldud, et neid
märke nimetatakse *viiskandadeks* ¹⁴¹).

S o o m e s esineb kuusnurka võrdlemisi harva. Mainitakse
näiteks, et saunaehituse juures tuli peita mulla sisse kivi, millele
tehtud *kuuskand*, siis ei tulevat vingu ¹⁴²). Piimapüttide põh-
jas on seda tarvitatud kaitsemärgina ¹⁴³). Kuusnurga tarvita-
mise kohta on teateid ka N o r r a s t, kus teda on painaja tõr-
jeks joonestatud magamistuppa viivale uksele ¹⁴⁴). Samuti esi-
neb ta ka s a k s a rahvausundis ¹⁴⁵). L ä t i s on teda leida or-
namendina puuesemeil, nagu kirstudel, kappidel jm. ¹⁴⁶).

---

134) Oskar L o o r i t s, Liivi rahva usund. III. Tartu, 1928,
lk. 210, 211.

135) Helge K j e l l i n, m. t., lk. 115.

136) Elisabeth V i l l i e r s, m. t., lk. 221.

137) Helge K j e l l i n, m. t., lk. 115.

138) Oswald A. E r i c h u. Richard B e i t l, m. t. ('David').

139) Helge K j e l l i n, m. t., lk. 115.

140) Rudolf M e r i n g e r, m. t., lk. 117.

141) KV 10, 1333.

142) Sulo H a l t s o n e n, m. t., lk. 23.

143) Seals., lk. 26.

144) Seals., lk. 55.

145) Oswald A. E r i c h u n d R i c h a r d B e i t l, m. t. ('David').

146) Latvju raksti. XXXXV. Riga. Pilt XII. 1171; LIII. 521 a.

c) Haakrist. „Merihobusüda“.

Haakrist ehk svastika (sanskritikeelse nimetuse järgi) on rist täisnurkselt kõrvale painutatud harudega; esineb ka kõrverjoontest haakriste ja muid keerulisemaid haakristide kombinatsioone ¹⁴⁷).

Haakrist on vanimaid ja levinumaid maagilisi märke, mille tekkimise ja arengu kohta on kirjutatud terve suur literatuur.

Seda märki esineb juba eelajaloolisel ajal. Teda leidub Vahemere-kultuurides, egeuse, elamiidi, hetiidi, babüloonia, india ja ida-aasia kultuurkonnas, kelti ja saksa aladel, ka Aafrikas ja Ameerikas ¹⁴⁸).

Kõige esmalt ilmub haakrist Doonau alamjooksu piirkonnas, nimelt Transilvaania alal, umbes aastal 3000 e. Kr. ¹⁴⁹). Pronksiajal rändab ta läbi kogu Euroopa ja esineb juba nooremal pronksiajal põhjamaail ¹⁵⁰).

Haakristi tõlgitsus on olnud väga mitmekesine: teda on peetud viljakuse sümboliks, päikeserattaks, tuleriistaks, ilma et lõplikult üksmeelsele arvamisele oleks jõutud. Ta võib olla mitmeis paigus mitmeil aegadel ka erinevaid tähendusi omanud, mõnikord on ta kahtlemata ainult ornament olnud. Kindel on see, et haakrist etendas sarnast osa nagu viis- ja kuusnurk ja oli õnne ning tervise märgiks. Niisugusena on ta ka kristlikku traditsiooni üle läinud ja esineb juba vara katakombides ja muil mälestusmärkidel ¹⁵¹). Katakombidest siirdus haakrist ka ametlikku kirikusse, mille sümbolite hulgas teda keskajal leiame ¹⁵²), nähtavasti samuti kurjade vaimude tõrjeks tarvitatuna nagu pentagrammi. Teda esineb sageli vanade kirikute ustel ja seinamaalidel: nii Rootsis, Taanis ¹⁵³), Soomes ¹⁵⁴). Kaitsemärgina kurja nõiduse vastu on ta ka rahva hulgas levinud.

Muide, Skandinaavia s on haakristi viidud ühendusse Thori haamriga ja nimetatakse teda seal ka Thori märgiks, Thori haamriks. Laplastel ta esineb nõiatrummidel ja ka seal seletatakse teda kahekordse haamrina või kahe ristipandud haamrina ¹⁵⁵).

---

147) Eesti entsüklopeedia ('Haakrist').

148) Hanns Bächtold-Stäubli, m. t. ('Hakenkreuz').

149) Jörg Lechler, Vom Hakenkreuz (Vorzeit. Band I.) Leipzig, 1921, lk. 1.

150) Helge Kjellin, m. t., lk. 124.

151) Hanns Bächtold-Stäubli, m. t. ('Hakenkreuz').

152) U. T. Sirelius, m. t., lk. 444.

153) Helge Kjellin, m. t., lk. 125.

154) U. T. Sirelius, m. t., lk. 444.

155) Helge Kjellin, m. t., lk. 124.

Soomes on haakrist üldiselt tuttav, kuid mitte väga levi-
nud märk ¹⁵⁶). Seda esineb seal majaseintel, majariistadel ¹⁵⁷),
töötarbeil, nagu näiteks uurdehõövleil ¹⁵⁸), ja kaunis sageli pere-
märgina ¹⁵⁹). Soome rootslased on tarvitanud teda looma pai-
naja vastu talliseinal ¹⁶⁰).

U. T. Sireliuse uurimuse järgi esinevat haakrist kõigi soome
sugu rahvaste tekstiilides peale laplaste ¹⁶¹). Vene laplaste juu-
res aga näib leiduvat haakrist-kirja, nagu tõendab Haruzini raa-
matus leiduv pilt mingist pärlikandi mustrist ¹⁶²).

Rootsis esineb haakristi samuti majaseintel, majatar-
beil ¹⁶³), vaalikurikail, ka peremärgina ja tekstiilides ¹⁶⁴). Ka
tehakse seal samasuguseid haakristikujulisi leibu võrelitaoliselt
rullitud otstega nagu meil Saaremaal ¹⁶⁵), millest eespool kõnet
oli.

Spiraalotstega haakristikujulisi uusaasta-küpsiseid tehakse
ka Saksamaal. Peale selle on haakristi esinenud seal majaan-
tarbeil, nagu näiteks toolidel ¹⁶⁶).

Leedulased pidasid haakristi kaitsemärgiks välgukah-
jude vastu. Seda joonestati põrandapalkide vahele ja nurka-
desse, tehti lävele. Samuti esineb see neil ornamendina ¹⁶⁷).

Ka lätlastel esineb haakrist tekstiilides ¹⁶⁸).

Haakristiga on ühenduses „merihobusüdame“ märk.
Seda peetakse eriliseks haakristi kujuks, mis on tekkinud see-
läbi, et haakristi pead üksteisega on ühendatud ¹⁶⁹).

Soomes ei ole selle märgi levinguala väga suur, mitte
kogu maal ei tunta seda. Nii näiteks ei näi seda esinevat Edela-

---

156) Sulo Haltsonen, m. t., lk. 28, 71.

157) U. T. S., Kafvelbräden i Åbo stads historiska museum.
(Åbo stads historiska museum. Kulturhistoriska bilder.) Helsingfors,
1906, lk. 218.

158) Sulo Haltsonen, m. t., lk. 28.

159) Seals., lk. 69.

160) Seals., lk. 19.

161) Seals., lk. 29.

162) Nikolai Haruzin, m. t., pilt tahvlil enne 3. lk.

163) U. T. S., m. t., lk. 220.

164) Sulo Haltsonen, m. t., lk. 28.

165) I. Manninen, Joululeibadest ja näarikakkudest Eestis.
Album M. J. Eiseni 70. sünnipäevaks. Tartu, 1927, lk. 145.

166) Oswald A. Erich und Richard Beitzl, m. t. ('Hakenkreuz').

167) Sulo Haltsonen, m. t., lk. 23.

168) Latvju raksti. I. Riga. Pilt XLIII. 428. Latvju raksti.
XXIV. Riga. Pilt L. 495.

169) U. T. Sirelius, m. t., lk. 444.

Soomes¹⁷⁰). „Merihobusüda“ kuulub soomlastel hooneid kaitsvate märkide hulka: teda leidub majade, aitade, veskite ustel ja seintel¹⁷¹). Teda tehakse mitmesuguseisse töö- ja tarbeesemisse¹⁷²).

Skandinaavias esineb seda märki õige sageli¹⁷³). Ning võib-olla just sellelaadiline haakrist on see, mida seal nimetatakse Thori haamriks ja mis esineb laplaste nõiatrummidel ja Islandis. Igatahes nimetab J. Lechler „merihobusüdant“ laplaste haakristiks¹⁷⁴).

„Merihobusüdant“ peetakse harvimaks nõiamärgiks. Väljaspool Skandinaaviat esineb seda vaid mõnel korral. On põhjust oletada, et märk on rootsi algupära¹⁷⁵).

d) Silmusnelinurk.

Silmusnelinurk on märk, mis on laialdaselt levinud Euroopas ja Hommikumail juba eelajaloolisest ajast saadik¹⁷⁶). Seda esineb peale muu korduvalt muinasgermaani metallesemelises loomornamendiga¹⁷⁷). Põhjamail on see märk leitud esmakordselt Taani Nydami sooleius IV-l saj. p. Kr.¹⁷⁸).

Soomes on silmusnelinurk esinenud majariistadel, majapidamistarbeil, ka ornamentikas¹⁷⁹). Rootsis on selle märgi abil kaitstud karja nõia ja halbade inimeste eest¹⁸⁰). Ka leibadel esineb seal seda kujutist¹⁸¹). Norras on teda tehtud vanasti jõuluõhtuil tõrvaga toauksele¹⁸²).

Silmusnelinurka esineb ühekordse ja mitmekordse joonega tehtuna ning peale selle kombinatsioone mitmest nelinurgast, näiteks viiest, nagu ka eespool mainitud Jüri khk. koonlalaua ERM-i kogudes.

170) Sulo Haltsonen, m. t., lk. 71.

171) Seals., lk. 24.

172) Seals., lk. 26, 27.

173) Seals., lk. 72.

174) Jörg Lechler, m. t., tahvel XXXIII, pilt 342.

175) Sulo Haltsonen, m. t., lk. 72.

176) Eesti entsüklopeedia ('Silmusnelinurk').

177) U. T. S., m. t., lk. 221. Vt. ka „Jpek“, Jahrbuch für prähistorische und ethnographische Kunst. Leipzig, 1929, pilt 13 tahvil 2, lk. 84 ja 85 vahel.

178) Sulo Haltsonen, m. t., lk. 77, 78.

179) Seals.

180) U. T. Sirelius, m. t., lk. 441.

181) N. E. Hammarstedt, Svensk forntro och folksed. (Hävd och Hembygd.) Stockholm, 1923, lk. 53, pilt I.

182) U. T. Sirelius, m. t., lk. 441.

Olen esitanud täienduseks eesti andmeile mõningaid näiteid Eestis tuntud nõiamärkide esinemisest teiste rahvaste juures. Võrdluste ja järelduste tegemine ei ole käesoleva töö ülesandeks ega ole praeguste andmete abil õieti võimalikki, vaid nõuaks veel põhjalikke eeltöid, eeskätt meie esemelise kultuuri vaatlemises. Igatahes on aga eelesitatust näha, kui palju kokku-puutepunkte on meie ja teiste rahvaste uskumustes maagiliste märkide suhtes. Nagu Eestis, nii on ka Soomes viisnurk üldisim ja levinuim nõiamärk (ristist me siin ei kõnele). Ka teiste siin mainitud rahvaste juures on viisnurk olnud väga soovitatav. Ka selle märgi tarvitamise otstarbed on paljudes punktides ühtelangevad. Kuid näib olevat ka erinevusi. Nii näiteks, võrreldes viisnurga tarvitamist Eestis ja teiste rahvaste juures, paistab silma eeskätt, et kõikjal tarvitatakse teda väga rohkesti painaja vastu, meie andmed aga ei maini seda kordagi. Seevastu on aga Eestis teatavasti rist väga tuntud painaja-vastase abinõuna. Eesti Rahvaluule Arhiivis järele vaadates selgus, et painaja-vastaste abinõude hulgas „Risti“ alla koondatud teadete seas on vähemalt üks, mis kõneleb viit nurka ristist¹⁸³). Et nüüd meil viisnurga nimetuses kaunis sageli esineb liitosana sõna „rist“, siis võib oletada, et osalt esineb painaja kohta kogutud andmeis ebatäpsuse tõttu viisnurk risti, viit nurka risti vms. asemel lihtsalt „rist“. Nii on võimalik, et selleski küsimuses ei ole suurt erinevust Eesti ja teiste maade vahel. Kuid käesolevad andmed, nagu öeldud, ei luba teha tekkivais küsimustes kindlaid järeldusi.

Välismõjude küsimuses tahaksin meenutada ainult seda, et Eesti, eriti saartel esinevate, ise Leibade suhtes on konstateeritud läänepoolset, eeskätt Rootsi mõju¹⁸⁴). Küllap vist ka üldse maagiliste märkide tegemise komme leibadele on meil sealpoolset päritolu.

Lõpuks, nõiamärkide vanuse kohta Eestis võime märkida ära ühe daatum: Karja kirik, milles, nagu eespool nägime, esineb käsiteldud märkidest pentagramm, on ehitatud a. 1345 ja 1350 vahel¹⁸⁵), ja laemaaling, mille hulka mainitud maagiline märk kuulub, on kiriku ehitamisega samaaegne¹⁸⁶).

(Lõpp.)

Justa Kurfeldt-Hanko.

183) ERA: H III 16, 58 (93) < Paistu.

184) I. Manninen, Jõululeibadest ja näarikakkudest Eestis. Album M. J. Eiseni 70. sünnipäevaks. Tartu, 1927, lk. 134—146.

185) Helge Kjellin, m. t., lk. 252.

186) Seals., lk. 237.

LÄTI JUTT L. KOIDULA PABERITES.

Kui meie haritlaskonnas ja kirjanduslikkudes ringides mõnikord on kõnelust eesti-läti vastastikusest kultuurilisest suhtlemisest, siis tekib alati mulje, nagu poleks meil eestlastel sel alal varemalt kuigi palju kokkupuuteid olnud oma naabritega, — nii vähe ollakse teadlik tõelisest seisukorrast. Lugu seisab lihtsalt selles, et meil pole kaua aega millegipärast vajalikuks peetud nende asjadega avalikkuses üldse tegemist teha. Päevakorras on olnud palju teisi, hädalisemaid küsimusi ja see külg on jäänud unarusse. Ometi on meie kultuuritegelastel nii varasemast kui ka hilisemast minevikust olnud küllaltki lähedane ja tihe kontakt terve rea lätlastega, nagu seda on selgitanud ka prof. H. Kruus oma sellekohases artiklis käesoleva ajakirja maikuu numbris.

Alljärgnevalt olgu tähelepanu juhitud ühele käsikirjale Lydia Koidula järelejäänud paberite hulgas, mis juhib arvami-sele, et Koidulalgi on huvi olnud lätlaste ja nende kirjanduse vastu. Käsikiri ¹⁾ on saksakeelne, ulatuselt 84 kirjutusvihu lehekülge ja kannab pealkirja „Andreas Smiltneek“. See on jutt ühest talutarest tõusnud samanimelisest noormehest, kes teo-orjuse-aegsetest oludest satub Venemaale mõisavalitsejaks. Jutt katkeb poolel lausel ja käsikirjal puudub vähemgi vihje autori kohta. Koidula oma see ei või olla, sest käekiri on võõras.

Jutu peategelase nimi Smiltneek aga vihjab kohe Läti poole, sest tõlkes oleks see täpselt meie „Liivak“. Ja nii olemegi õigel jälgedel, kuna jutt osutub läti ärkamisaegse kirjaniku Heinrich Laube, lätipäraselt Laubes Indrikis, algupärandiks pealkirjaga „Smiltneeku Andrejs“. See on ilmunud ajakirjas „Baltijas Zemkopsis“ (Balti põllumees) 1878. a. esimesel poolel. Eri raamatuna ta kirjatule pole tulnud ja seepärast on ta lätlaste enes-tegi seas unarusse vaibunud, leides mainimist veel ainult suure-mais kirjanduslugudes.

Tekib kohe küsimus, kuidas võis kõnealune, pealegi veel saksakeelne käsikiri sattuda Koidula kätte ja mis otstarbel. Usun tabavat tõtt, kui teen oletuse väljudes J. V. Jannseni isiklikust tutvusest ja läbikäimisest kaasaegsete läti kultuuritegelastega. Jannseni kirjavahetusest teame, et ta mitmel korral käis Riias ja oli tuttav vähemalt läti päevalehe „Baltijas Vēstnesise“ toime-taja ja väljaandja Bernhard Dirikuga, keda ta mainib oma kirja-des ja mitmel puhul ka oma „Eesti Postimehes“, mis sageli tõi

1) Praegu pr. E. Rosenthali valduses.

ka sõnumeid lätlaste elust. Tartus on Jannsen läbikäimises seisnud siin elavate läti haritlastega, kooliõpetajate ja üliõpilastega, nagu selgub mõningaist ta kirjutistest oma lehes. Kuna „E. Post.“ avaldas oma veergudel rohkesti ilukirjanduslikke tõlkeid ja mugandusi, siis võis tal päris loomulikult tekkida soov avaldada ka mõnd tõlget läti keelest. Et ta aga läti keelt ei vullanud, samuti kui ta abiline toimetustöös Koidulagi, siis võidi kergesti tulla mõttele, vajalikku tõlget saada saksa keele vahendusel, kusjuures mõni Riia või Tartu lätlane võis läti algupärandi tõlkida saksa keelde. Tõenäoliselt see nii toimuski, kuna kõnealuse käsikirja saksa keele mitmesugused konarused ja lätipärasused seda kahtlemata tõendavad. Sel teel võis käsikiri siis jõuda Koidula kätte.

Jutu sisu on kokkuvõttes järgmine.

Hoolika talurentniku Smiltneek'i poeg Andreas käib mõisahärra erilise loaga linnas gümnaasiumis, kus õpib ka kutsari poeg. Viimase kaudu on mõisniku kõrva ulatunud teade, et vana Smiltneek oma poega tahab edasi ülikooli saata. See aga härrale ei meeldi. Ta kutsub Smiltneek'i mõisa ja annab talle käsu poeg otsekohe linnast ära tuua ja talutööle panna. Nagu aadel jääb aadliks, nii ei tohtivat ka talupoeg oma seisusest lahkuda. Ta ei võivat tugevat poissi lasta laiselda, tal olevat vaja töölisi ja neid on ta isegi sõjaväeteenistusest vabaks ostnud. Pühapäeval viib Smiltneek potiga mett kutsariemandale, kes on varem olnud toatüdrukus, paludes seda härra juures mõnd head sõna öelda poja kasuks. Kutsariemand teebki seda, aga kadedusest ainult saevõrra, et noor Smiltneek saab mõisa toapoisi abiliseks, ent gümnaasiumist peab siiski lahkuma. Nii purunevad Andrease unistused ülikoolist.

Mõisas on tal rohkesti vaba aega, mida kasutab edasiõppimiseks. Üksilduse kurbust aitab tal leevendada noor toatüdruk Made, keda aga varsti sunnitakse abielluma naabermõisa vana lese kupjaga. Andreasel on hea koolisõber Leon Neuwald, metsaülema poeg naabrusest. Sellele kirjutab Andreas ja kaebab oma häda. Leon kõneleb asjast oma isale. See saab mõisahärralt viimaks nõusoleku, et Andreas tema juures võib metsaasjandust õppida. Neuwaldi juures on ta nagu oma laps ja saab arendada oma teadmisi iseõppimise teel. Samas tutvub ta prantslannast koduõpetajannaga, kellesse peaaegu armub. Kolmanda aasta lõpul peab ta kuskil kaugel naabruskonna mõisas juhtima metsaraiumise töid, kus tutvub edasipüüdva noore läti soost kokaga ja ammutab isamaalist vaimustust koos loetud läti kirjanikkude teostest. Samuti sõlmib ta südamliku sõpruse läheduses asuva vene ohvitseriga, piirivalve ametniku Basaroviga. Sellel on Venemaal suured mõisad ja ta saadab Andrease sinna valitsejaks. Uues teenistuskohas leiab noormees eest mõned sakslased, kes on seal mitmesuguseil juhtivail kohtadel. Neist on metsaülem Altmann halva iseloomuga ja omakasupüüdlik mees, kes võltsib arveraamatuid ja tüssab mõisa omanikku. See katsub Andrease toimetatud revideerimisel teda atkäämaksuga oma nõusse saada. Andreas sellele liimile ei lähe, vaid sunnib teda oma otsekohesusega korralikkusele. Sellest ajast hakkavad ka mõisade sissetulekud metsandusest näitama tõusu.

Jutu tõlge katkeb kohal, kus noort Basarovit oodatakse tagasi koju.

Teose autor Indr. Laube, kelle isa oli saksa soost käsitöeline, sündis 1841 Durbes Kuramaal ja õppis Aizpute kreiskoolis. Pä-

rast seda oli ta mõnd aega koduõpetajaks ja hakkas rahvaluule korjaja, pärastise läti koolide inspektori Fr. Brīvzemniek'i õhutusel tegelema läti keele ja kirjanduse küsimustega. A. 1870 siirdus ta Riiga ajakirjanduse alale ning töötas kaasa mitmes kaas-aegses kuukirjas ja ajalehes. Pärast A. Leitani surma toimetab ta perekondlikku ajakirja „Mahjas Weesis“, a-st 1874.

Laube kirjandusliku toodangu tugevamaks küljeks osutub ta tõhus nali ja pilge. Teda peetakse läti följetoni loojaks ja sel alal on ta ületamatu meister. Ta jutustavast proosast leidis oma patriootilise sisu tõttu suuremat tähelepanu kõnealune „Smiltneeku Andrejs“, mille ajakohane rahvuslik meelsus võiski tõugget anda selle oletatavaks tõlkimiseks eesti keelde. Muu seas on Laube kirjutanud ka mõnede vanemate läti kirjanikkude elulood. Ta suri Riias 1889.

M. Pukits.

KIRJANDUSE ÜLEVAADE.

Aino Kallas: **Hundimõrsja**. Ballaadnäidend viies vaatuses. Eesti Kirjanduse Selts, Tartu, 1938. 110 lk. Hind 1 kr. 75 s.

Kui oled saanud unustamatu mulje novellist „Hundimõrsja“, siis kipud samanimelist ning sama ainet uues vormis käsitlevat näidendit igal sammul vägisi võrdlema novelliga. Ja leiad kahetsusega, et näidend lugedes ei tekita neid sügavaid elamusi, mis tegid unustamatuks novelli. Nukra pettumusega paned käest uue „Hundimõrsja“ ning jääd juurdlema küsimust, missuguseil põhjusil on näidend nii märgatavalt kahvatum oma eelkäijast, novellist.

Põhjused juurduvad kahtlemata käsitletava aine enda erilaadis: „Hundimõrsja“ ainetik ei ole oma loomult dramaatiline, kuigi see näib dramaatilisena. Võiks ka öelda, et ainetik ei ole dünaamiliselt dramaatiline. Või et see pole dramaatiline välises, sündmustikulises mõttes. Ses peitub küll väga tugevaid konflikte, kuid need on liialt sisemist laadi selleks, et neid kujutada draama-vormis; eriti peategelase hingeheitlused on oma täies ulatuses ja sügavuses jälgitavad ainult psühholoogilises novellis. Draama-vorm eeldab tegusid; Aalo kuju aga sisaldab peamiselt meeoleolusi ja tundeid. Aalot võiks nimetada ennemini lüüriliseks, kui soovitakse, siis ehk pateetiliseks, kuid igatahes mitte dramaatiliseks kujuks, mida oma hingelaadilt öieti pole ka teine peategelane, Aalo mees Priidik.

Just Aalo, Aino Kalda novellitoodangu kaunimaid ja sisukamaid kujusid, kaotab näidendis õige suure osa oma lüürilisest särast, aga ka paljuütlevast sisukusest, — muutub mitmedimensioonilisest, probleemilisest ja sümboolsest kujust ühedimensiooniliseks, illustreerivaks siluetiks. Niisama palju kui peategelane, kaotab näidendis ka peategelast ümbritsev keskus, kaheks lõhestatud hingega inimese elamusi ümbritsev ja peegeldav taust, kuna novelli tugevalt iseloomustavat tegeliku elu ja muinasjutumaailma elementidest kokku põimitud kohust, ebareaalset, aga ometi usutatavat tõelisust ei saa esile manada draama-vormi käsutuses olevate vahenditega.

Võrdluskatseid kõrvale heites ning Aino Kalda ballaadnäidendit kui omaette tervikut vaadeldes tuleb kõigepealt rõhutada suurt korralikkust,

millega on lihvitud selle teose vähimaidki üksikasju. Näidend imponeerib tehnilise külje laitmatu puhtusega, — selle põhjalikult läbimõeldud nappuse ja tasakaaluga, mis paistab sündmustiku arengujärkude rühmitamisest vaatusesse, sündmustikku peidetud sümboliste momentide koondamisest üksikute tegelaste ümber, sündmustiku meeleoluliste elementide esiletõstmisest tegelaste kõnestiili varal.

Sündmustiku järjestamine on tõusev kuni neljanda vaatuseni; alles viienda vaatuse lõpp toob järsu languse ühes traagilise lahendusega. Sündmustiku arengukäiku jälgides võiks kõige olulisemate repliikidena esile tõsta Aalo sõnu I vaatuses: „Kogu aja ma vaarun kartuse ja hirmu vahel ning küpsen igatsuse tules“ (lk. 19); Ingli tähendust II vaatuses: „Kivi eest pääsed, kurja suu eest ei pääse!“ (lk. 29); Priidiku meeleheitelkarjatust III vaatuses: „Ei saa ma sind ise, siis ei jäta sind ka metsahuntidele mitte!“ (lk. 57); Aalo tunnistust IV vaatuses: „Olen, mis olen. Mis mina saan parata!... Kas te ei saa aru, et Hundi ning Metsa vaim on minus öösiti vägev?... Kuigi ma päevaaegu inimeste maailmas viibin ja mul on inimese kuju, siis igatseb mu hing huntide hulka, kui öö on käes!... Pole mu veres veel iialgi inimesena kerkinud nii kuldset rõõmu ning priiuse öndsust nagu siis, kui soos libahundiks jooksin!“ (lk. 73—74). Lahenduse toob V vaatuses Priidiku lõplik ärapäordumine Aalost: „Metsa sa läksid, metsa viidud ja metsa oma oled“ (lk. 108). Olukorrad, milles neid repliike lausutakse, ei tähista mitte ainult sündmustiku peamisi arengujärke, vaid iseloomustavad ka väljapaistvamaid tegelaskujusid. Nii valgustab eespool esitatud tsitaat II vaatuses Lembra-Liisu hingealaadi samal määral kui seda arengujärku, milleni see tegelane aitab sündmustekäiku viia; samasugust valgust heidab Priidiku iseloomule sündmustikus tähtsast pöörat tekitav äsja osundatud repliik III vaatuse lõpul; Aalost arusaamiseks vajame ta tunnistust IV vaatuses vähemalt niisama suurel määral kui seda tarvis on sündmustekäigu edasiviimiseks.

Tegelastest omavad Aalo kõrval otsustavat tähtsust ainult Priidik ja Lembra-Liisu; Aalo öde Ingel on esijoones sümbolne kuju, kuna ülejäänud tegelaste ülesandeks on sündmuste lavaletoomise formaalne võimaldamine. Tegelaste tähtsus-astmele vastavalt on autor neile jaganud iseloomustavat isikupärasustki; väljakujunenud isiksustena esinevad Aalo kõrval ainult Lembra-Liisu ja Priidik, mõnel määral ka Ingel, kuna kohutunikud, kirikuõpetaja, Volber, kellamees jt. on vaid statistideks, osatäitjateks kitsamas mõttes.

Aalo enda kahepaikse, sisemiselt lõhenenud kuju igakülgseks valgustamiseks kasutab autor otseste kõrval kaudseid iseloomustusvahendeid, niipalju kui see draama-vormis üldse võimalik on; Priidikule langeb sellega võrreldes üsna vähesed, kuigi paljutähendavad teravaid valgus-sähvatusi; Ingli ja Lembra-Liisu iselaad selgub kummagi sõnadest juba I vaatuse algul. Reageeringute ootamatusega paelub Aalo kõrval ainult Priidik; valguse ning headuse esindaja Ingel ja pimeduse, kurjuse ning kadeduse (lk. 14) kehastus Lembra-Liisu reageerivad kogu tegevuse kestel järjekindlalt, kumbki oma sümbolse tähenduse kohaselt.

Seega keskendub lugeja tähelepanu peamiselt Aalole ja Priidikule kui sündmuste kandjale, kelle igast sammust olenevad kõik järgnevad sammud: „Hundimõrjsja“ on alateadvusest spontaanselt esile kerkivate tunde- ja tunnetuste draama, inimhinge ööpoolsete afektide kurbmäng. Aalo ja Priidik on sisemiselt teineteisega sarnasemad kui väliselt näib: naise vagura tasasuse all peitub iha võimsate elamuste järele, mehe aususe ja korralikkuse taga varitseb isekus ning julmus. Vahe on vaid selles, et Aalo hing on avaram, Priidiku oma kitsam; Aalot õnnestab ühtesulamine kõiksusega, kuid ta armastab ka oma meest naiseliku hellusega, Priidik armastab vaid oma naist ja tahab, et naine oleks jagamatult tema oma.

Et peategelaste konfliktid „Hundimõrjsjas“ on hingeolulist laadi, kirjeldav element aga näidendis pole lubatav, siis jääb äärmiselt tähtis

osa täita dialoogile: see ei pea võimaldama mitte ainult puhtvälist sündmustekäigu jälgimist, vaid peab suutma edasi anda ka teosesse peidetud lüürilist elementi, — peab mõistetavaks tegema peategelaste tundepuhangute mitmesuguseid eri varjundeid ja tundepuhangute tekkimise meeoleolulisi põhjusi. „Hundimõrsja“ dialoog teebki seda niipalju kui võimalik ja stiilipuhutusega, mida me Aino Kalda juures oleme harjunud alati nägema. „Hundimõrsja“ stiil on klassiliselt täiuslik oma kaunidade, lihtsuse ja plastilisusega. Sellist stiili kuulleb harva meie näitelavaldelt, — just stiilile on meie näitekirjanikud seni vähim hoolt pühendanud.

M. Sillaots.

Litterarum Societas Esthonica 1838—1938. *Liber saecularis*. Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused XXX (1, 2). Tartu, 1938. 992 lk.

Õpetatud Eesti Selts tähistas oma sajandat juubelpäeva väärika väljaandega: sel puhul ilmus kaheköiteline „Liber saecularis“, milles leiame 992 leheküljel 91 artiklit niisama paljudelt autoritelt, kes on pärit 12 riigist ja kirjutavad enam kui 10 teadusala kohta. Kõige rohkem on autoreid muudugi Eestist — ligi pool, järjekorras Soomest — umbes kuuendik; edasi tulevad Läti, Nõukogude Vene, Ungari ja teised riigid. Artiklid on kirjutatud eesti, saksa, prantsuse ja inglise keeles, neist saksa keeles 54, eesti k. 23, prantsuse k. 9 ja inglise k. 5. Nagu üldse Õpetatud Eesti Seltsi väljaannetes, nii on siingi rohkesti uurimisalasid esindatud. Aladest on artiklite arvu poolest esikohal keeleteadus — umbes veerandisa artiklit. Edasi järgnevad peaaegu võrdset ajalugu ja arheoloogia, siis etnograafia ja rahvaluule. Teistelt teadusaladelt on artikleid märksa vähem. Tundub imelik, et ka kirjandusteadus nende vähearvuliselt esindatud teadusalade hulka kuulub, — ainult 4 artiklit. Loodame, et kirjandusteaduse alale kuuluvate artiklite nii märkimisväärne vähene arv Õpetatud Eesti Seltsi sajanda juubeli raamatus ei ole ennustuslik tuleviku kohta.

Artiklite rohkuse tõttu ei lubaks ruum neid kõiki kõne alla võtta, vaid peaksime küll sellega leppima, et puudutame ainult kõige silmapaistvamaid. Valiku tegemine ei ole kerge, sest tähelepanudava väärtusega kirjutisi on õige palju. Saaksime siin ainult nendest artiklitest kõnelda, mis teadusele eriti silmapaistval määral uut pakuvad.

Nagu eespool märgitud, on keeleteadus „Liber saecularises“ kõige suurema artiklite arvuga esindatud. Enamik keeleteaduslikkudest artiklitest käsitleb etümoloogilisi ja derivatsioonisse puutuvaid küsimusi.

T. Lehtisalo „Über die Entstehung des Stufenwechsels“ püüab seletada alguurali astmevahelduse tekkimist ja esitab kaks võimalust (rõhutamine ja intensiteedi tasakaalu püüe). Lõpuks märgib autor, et ka mõlemad faktorid koos võisid astmevahelduse tekkimise põhjuseks olla.

J. Mägiste „Pisimärkmeid läänemere-soome *i*-liste liitsõnade alalt“ juhib esiteks tähelepanu ühe- ja kolmesilbilise esiosaga *i*-listele liitsõnadele, mis seni ei ole uurijate poolt käsitlest leidnud. Edasi näitab autor täiesti usutavalt, et *i*-listes liitsõnades ei ole *-i*-mitte adjektiivisufiks, vaid et siin on tegu pluraalitiivega. Lõpuks märgitakse veel, et *oi*-aines läänemere-soome keeltes võiks olla ka vene laensõnadest üle tulnud ja hiljemini sufiksi tähenduse omandanud.

A. Penttilä „Eesti ümmardaja ja selle läänemere-soome vastete tähendusarengust“ selgitab verbi *ümmardama* tähendust (ringi liikuma, aru saama) ja püüab nende vahel sidet leida. Lõpuks märgitakse, et eesti *ümmardaja* semantiline areng tuletab lähedalt meelde kreeka sõna *ὑμφορολος* vastavat arengut. A. Penttilä väited nõuaksid osalt siiski üksikasjalisemat järeleproovimist.

A. Rauna väga põhjalik „Tchérémissis -nare etc.“ vaatleb sõna *kunare* 'kui palju' jt. ja püüab neid senisest teisiti liigendada, nimelt *kun-are*, mitte *ku-nare*, nagu prof. Y. Wichmann, kusjuures näitab, et *kun-* oleks genitiiv tüvest *kg-*. Sõnaosale *-are* püüab autor obi-ugri keeltest vasteid leida, kuid märgib isegi, et täpsemate häälikuparalleelide puudumise tõttu võib see ühendus vaieldav olla.

W. Steinitzi ulatusrikas uurimus „Die objektive Konjugation des Ostjakischen“ kirjeldab ostjaki objektiivset konjugatsiooni ja püüab selgitada selle sufiksisüsteemi. Kõne all olevas artiklis esitatud andmed lubavad autoril õigusega öelda, et ostjaki objektiivse konjugatsiooni sufiksites ei ole erilist objektiivelementi (l, t), nagu seni arvati.

Y. H. Toivoneni artikkel „Ein Beitrag zur Geschichte der geistigen Kultur der finnisch-ugrischen Völker“ püüab määrata terve rea vaimseid eluavaldusi näitava sõnade (näit. soome *noita*, eesti *laulma*, *jutustama*, *mõistatama* jt.) vanust ja leiab, et need ulatavad kahtlemata väga kaugesse minevikku.

Keeleteaduslike artikkelite autoritena esinevad veel P. Ariste, P. Arumaa, D. Bubrich, W. Grünthal, L. Hakulinen, J. Kalima, L. Kettunen, A. Klemm, Gy. Lakó, T. Lehtisalo, E. Lewy, K. Nielsen, N. Poppe, A. Saareste, M. Toomse, E. A. Tunkelo, T. E. Uotila, E. Virányi ja M. Zsirai.

Ajaloo alale kuuluvad artiklid käsitlevad õige mitmesuguseid probleeme Eesti ja Baltimaade ajaloost.

Z. Ivinskise õige ulatusrikas töö „Mindaugas und die Žemaiten“ käsitleb Mindaugase suhteid Žemaitijaga ja esitab terve rea uusi, küllalt põhjendatud seisukohti Mindaugase vahekorras žemaitlastega ja samuti Liivi Ordu tegevusest Žemaitijas.

P. Johansen kirjutab „Paide linna asutamisest“. P. Johanseni artikkel lisab Stokholmi riigiarhiivis tehtud leiu põhjal hoopis uusi andmeid. Leitud dokument, mille tekst on lisana esitatud, võimaldab täpsemalt määrata Paide linna asutamise aega ja näitab selgesti, mis viisil väiksemad linnad linnaõiguse said.

H. Laakmanni „Zur ältesten Geschichte des Bistums Ösel-Wiek“ räägib piiskopkonna piiridest ja piiridega seotud lepingutest ja tülidest. Autor teeb ka paranduse Saare piiskopi Heinrichi ja ordu dateerimata lepingu aastas — 1241 või 1242 asemel 1238.

O. Liivi õige pikk ja väga huvitav ning mitmeti pilku avardav artikkel „The Aspect of the Estonian Landscape at the End of the 17th Century based on the Maps of the Swedish Times in the Central State Archives“ annab üsna mitmekülgse ja üksikasjalise ülevaate Eesti maastikulisest ilmast, asustusest ja majanduslikust elust rootsiaegsete kaartide põhjal. Autor näitab kaartide tähtsust ka mitmesuguste teiste teadusalade ja distsipliinide kohta. Ainestiku lähemaks iseloomustamiseks käsitleb autor Kuusalu kihelkonna kaarte a. 1694.

Ajaloo ja kultuuriloo alale kuuluvate artikkelite autoriteks on veel L. Arbusow, A. Blanck, E. Blumfeldt, B. Hollander, A. Korhonen, H. Kruus, N. Loone, G. Rauch, P. Seeberg-Elverfeldt, A. Šapoka, H. Sepp, J. Uluots, J. Vasar ja P. Wieselgren.

Arheoloogia on ka üks ala, mis on „Liber saecularises“ rohkearvuliselt esindatud.

V. Gintersi „Rituelle Steinkreise auf livischen Gräberfeldern“ kirjeldab seni ainult kahel juhul leitud kiviringe, neist üks autori enda avastus. Selle ringi keskel leidus ainult tuleasemete jäänuseid ja autor arvab, et nii see kui varem avastatud kiviring piirasid mingisuguseid kultuspaiku.

W. La Baume annab oma artiklis „Zur Kunda-Kultur im Weichselland“ kirjelduse mitmest seniavaldamata luuesemest ja näitab ära nende kuuluvuse Kunda kultuuri. Ühtlasi esitab ta rea paralleele kirjeldatud leidudele. Lõpuks avaldab autor (väheste leidude põhjal küll tagasihoidlikult) arvamist, et Põhja- ja Ida-Saksas võiks olla Kunda omast veel vanem kultuur.

Peale nimetatute on arheoloogia alale kuuluvaid artikleid kirjutanud veel E. Ariste, C. Engel, A. Hackman, R. Indreko, J. Kostrzewski, E. Laid, H. Moora, B. Nerman, P. Rykov, M. Schmiedehelm, Ed. Stürms, A. M. Tallgren, A. Vassar ja A. Äyräpää.

Etnograafia, mida esindavad S. Erixoni, St. v. Györffy, H. Kurriku, F. Linnuse, K. Moszynski, P. Paulseni ja G. Ränga tööd, ja kunstiajaloo vahemaadel seisab P. Kundsinski väga huvitav artikkel „Architektonische Schmuckformen des frühen Mittelalters an den Volksbauten des Ostseebietes“, mis annab kaunis üksikasjalise ülevaate Läänemeremaade rahvaehitiste ilustitest. Autor jagab need kolme rühma: sambad, kaarekujulised väljalõiked ja profileeritud palgiotsad. Esitatud näidete põhjal järeldab P. Kundsinski usutavalt, et nende kaunististe algupära ulatab varasesse keskaega. Tähelepanu ja lähemat käsitlust väärivad, et need kaunistusviisid „ka keskaegse kiviarkitektuuri poolt üle võeti“ (lk. 320).

Kunstiajaloo alalt on neli artiklit, autoriteks J. Genss, St. Karling, A. Tuulse ja V. Vaga. Märkimisväärsemad on neist St. Karlingi „Zur Baugeschichte der Domkirche zu Tallinn“ ja A. Tuulse „Viljandi ordulossi kapiteelid“.

Folkloorialalistest kirjutistest on kõige tähelepanuväärne W. Andersoni ulatusrikas ja äärmiselt põhjalik uurimus „Kettenbriefe in Estland“, milles leiavad igakülgset käsitlust kõik ahekirjad, mis seni Eestis on esinenud. Väga huvitav on ka H. Tampere kirjutis „Le bourdonnisme et ses développements dans le chant populaire de l'Estonie de Sud“, milles autor kirjeldab bordunismi esinemist lõuna-eesi rahvalauludes.

Folkloori ja sellele lähedaste distsipliinide alla kuuluvate kirjutiste autoriteks on veel M. Haavio, J. V. Mansikka, A. Kannisto, R. Põldmäe, E. Päss, J. Qvigstad, R. Viidalepp, K. Vilkuna, A. O. Väisanen, D. K. Zelenin.

Kirjandusteaduslikkudest artiklitest (autoriteks A. Annist, M. Lepik, G. Suits ja H. Weiss) võiks eriti nimetada H. Weissi kirjutist „Beiträge zum Studiengang und zur Bibliographie Mag. Heinrich Stahls“, milles uurija esitab mõningaid uusi, tänuväärseid andmeid Stahli õpiaja ja tema ladinakeelsete teoloogiliste teoste kohta.

Seni on siin nimetatamata jäänud veel J. Auli, A. Kruuspere, L. Leesment'i, Fr. Puksoo artiklid.

„Liber saecularis“ on küllaltki väärne õpetatud Eesti Seltsi sajanda juubelpäeva väljaandeks: ta pakub poolteistkümmend väga tähelepanuväärset artiklit ja terve hulga teisi, mis mõndagi uut ütlevad. On siiski mõned üldisema sisuga artiklid, kuid huvitavad on needki. Sisult on „Liber saecularis“ õigegi mitmekesine, kuna on esindatud palju uurimisalasid. Teksti on lisatud tarvilikul määral pilte ja jooniseid, millest osa on kriitpabertahvlitel. Võõrkeelsed artiklid on varustatud eesti-keelse referaadiga, eesti-keelsed prantsus-, inglis- ja saksakeelsete sisukokkuvõtetega. Raamat on kõigiti tähelepanuväärne hoolega toimetatud. Paar juhuslikku trükiviga ei ole nimetamise väärt.

Otto A. Webermann.

Kogudem teateid dr. Jakob Hurda kohta!

Eesti tähtsaimate meeste esirinda kuulub kahtlemata dr. Jakob Hurt, kelle sünnist täitub tuleva aasta juulis 100 aastat. Sel puhul on meie kohuseks seda suurt eestlast, teadlast ja töömeest väarikalt meelde tuletada.

Kuigi J. Hurda tegevusrikkamaist eluaastaist on möödunud palju aega, ometi leidub veel isikuid, kes selle suurmehega ise kuidagi kokku puutes on olnud, ja paljud teated kanduvad suust suhu, kaotamata tõe väärtust. Teiseks on laiali kirjavahetust kas J. Hurdalt või J. Hurdale või jälle on J. Hurdast juttu teiste isikute vahelises kirjavahetuses. Samuti võib leiduda veel isikute mitmesuguseid märkmeid dr. J. Hurda kohta, pilte jne. Isik, kellel vähimatki on J. Hurda kohta käivat, astub tänuväärse sammu, kui toimetab selle vähesegi arhiivi, kus see säilib ja lisandub muule kultuuriloolisele materjalile.

J. Hurda vanemaist ja suguvõsast ja tema noorusajast Põlva kihelkonnas ei ole seni arhiividesse kogunenud kuigi palju teateid. Samuti on lugu tema kooliskäimisega Tartu kreiskoolis ja kroonugümnaasiumis 1853—58. Ka üliõpilasajast 1859—63 ei saa seniseil andmeil konstrueerida üksikasjalisemat pilti. Rohkem on andmeid sellest ajast, kui J. Hurt astus juba avaliku elu tegevusväljale — kuuekümnendail aastail —, ja näit. J. Hurda ja C. R. Jakobsoni vahelise lõhe üle võib ajakirjandusest õige palju ammutada. Kuid ajakirjandus ja J. Hurda enda kirjutised ja kirjavahetus valgustab siiski peamiselt ühte poolt — tema avalikku võitlust ja tema vaateid. Tarvis oleks seda valgustust veel rohkem, kuid palju rohkem oleks veel tarvis teateid J. Hurdast kui inimesest, sest seda laadi teateid on vähe: kuidas ta kannatas või rõõmu tundis oma tööst ja tegevusest, missugused olid mõningate sammude põhjused, mida surveaegadel ei saanud ju tihtipeale esitada, kuidas tundus kuulajaile J. Hurt kantslis ja altaris, kuidas ta sai läbi oma koguduse liikmetega, kuidas oli tema majanduslik elu, perekonnaelu, missugused olid tema eriharjumused, jne.

On selge, et vähe on kõigest sellest tänapäevaks säilinud, aga seegi, mis veel leidub, kogudem kokku. Mõndagi peaks olema mälestustes püsinud J. Hurda elust Peterburis (1880—1906), kus teda kui kuulsat meest teravasti silmas peeti. Samuti peaks andmeid leiduma selle kohta, mis J. Hurdast on arvatud peale tema surma.

Eesti Kirjanduse Seltsil on soov koostada ja välja anda suuremat J. Hurda elulugu, mille koostajaks on palutud prof. J. Köpp. See monograafia nõuab palju eeltöid ja suurt majanduslikku kulu; sellest kõigest saadakse paremini üle, kui käesolev üleskutse leiab vastukõla ja tuleb andmestikku J. Hurda kohta või näpunäiteid, kelle poole võiks pöörduda järelepärimistega jne. Kõik suulised ja kirjalikud teated palutakse juhtida Eesti Kirjanduse Seltsi nimele Aia 19, Tartu, kus nad säilitatakse EKS-i arhiivis, mis moodustab Eesti Kultuuriloolise Arhiivi ühe põhiosa. Soovi korral saadetakse materjal muidugi omanikule tagasi, ilma arhiivi paigutamata. Kõigile kaasaaitajaile ütleme ette tänu.

Eesti Kirjanduse Selts.

Üleskutse kirjandusloolise pildimaterjali registreerimiseks.

Akadeemiline Kirjandusühing on oma töökavasse võtnud eesti kirjanikkude ja nende elu kohta käiva pildimaterjali registreerimise ja kirjeldamise. Siia kuuluvad eelkõige portreed ja muud kunstilised mälestised autorite isikuist maalid, joonistused, graafilises tehnikas, reljeefis ja skulptuuris. Kuid kirjandus- ja kultuurilooliselt on väärtuslikud ka kirjaniku eluloo ja ümbruse kohta käivad fotod, näit. vanemaist, perekonnast, ligidastest sõpradest, nende sünnikohtadest, püsivamaist elupaikadest, ühiseist koosviibimistest ümbruse elanikega jne. Arvestada tuleks ka trükkimata pilkepilte.

Esialgu kavatakse võimalikult täielikke andmeid koguda vanemate kirjanikupõlvade kohta, aga teretulnud on ka materjal hilisemate autorite kohta. Vanemal vaimuliku kirjanduse perioodil olid eesti keeles kirjutavad autorid enamasti saksa soost kirikuõpetajad, köstrid või koolmeistrid. Seetõttu on võimalik, et eriti meie kirikuarhiividesse ja koolide valdusse on jäänud vastavaid mälestisi reproduktsioonis või originaalis. (Mitte unustada ka pitsateid ja mälestusrahasid!)

AKÜ pöördub Teie poole palvega, toetada käesolevat ankeeti oma lahke kaasabiga ja vastata järgnevaile küsimustele:

1. Kas leidub Teie hooldamisele kuulavas arhiivis või Teie teada mujal mõne eesti autori portreed või muid pildilisi mälestisi?
2. Kui leidub, siis mis tehnikas (õlimaal, joonistus, siluett, gravüür, reljeef, skulptuur, foto jne.)?
3. Mõõdud (pikkus, laius)?
4. Kas leidub pildil endal või mujal andmeid tegemise-aja ja autori (fotograafi) kohta?

AKÜ on väga tänulik, kui eelesitatud küsimustes pöörduksite ka oma tuttavate ja ümbruskonna asutiste ning seltside poole. Vastused palutakse saata Akadeemilisele Kirjandusühingule (Tartu, Aia t. 19).

Esimees: **Gustav Suits.**

Tähelepanu vääriv saavutus

*

Ilmus

Ilmus

HENRIK IBSEN

Peer Gynt

Dramaatiline luuleteos.

M. Underi värsstõlge norra keelest.

„Peer Gynt'i“ ainestik rajaneb norra rahvamuis-tendile samanimelisest hooplejast ja valetajast kütist. Ibseni kätes kujunes sellest võrukaelast üldnimlik kuju ja teose sisuks inimese sisemise järk-järgulise arengu-tee kujutamine.

Egoistlik kakleja, luiskaja ja unistustes hõljuja Peer Gynt püüab leida iseennast. See otsimine viib teda rännakuile, seiklustele, lüüasaamistele ja võitudele, toob aga lõpuks siiski tagasi koju ja juhib lunastusele hea ning puhta kaudu.

Meie parema värsimeistri tõlkes pääseb mõjule teose lennukas luulehoog, pildirikkus ja värskus. „Maailmakirjandus“ nr. 3, 1938. 350 lk. Hind 4 kr., köites 4 kr. 50 s.

EESTI KIRJANDUSE SELTS

Aia 19, Tartu, tel. 6-01, posti jooksev arve 20-36.

Üksiknumbri hind 50 s.